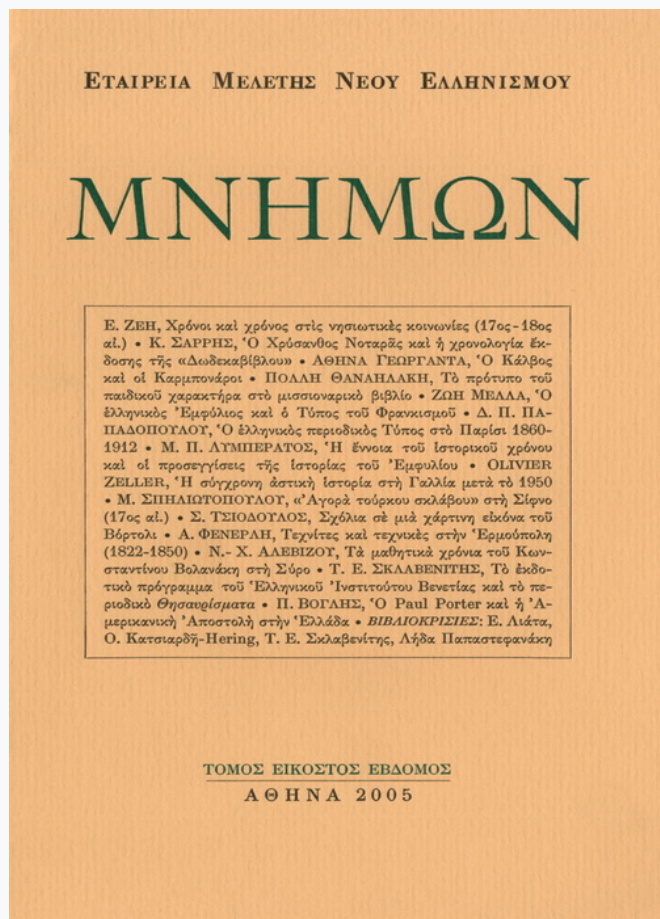

Μνήμων

Τόμ. 27 (2005)

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ, 1860-1912

ΔΕΣΠΟΙΝΑ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.815](https://doi.org/10.12681/mnimon.815)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Δ. Π. (2005). Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ, 1860-1912. *Μνήμων*, 27, 151-180. <https://doi.org/10.12681/mnimon.815>

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ 1860 - 1912

Η Γαλλία αποτέλεσε από τα μέσα του 19ου αιώνα μία από τις σημαντικότερες χώρες υποδοχής μεταναστών. Η επιβράδυνση της φυσικής αύξησης του γαλλικού πληθυσμού, κατά την περίοδο της βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας, είχε ως αποτέλεσμα τη μαζική εισροή ξένων εργατών. Ειδικότερα το Παρίσι μετατράπηκε σε μία μεγάλη αστική αγορά προσελκύοντας μεγάλο μέρος των μεταναστών που κινήθηκαν προς τη Γαλλία.

Η γαλλική πρωτεύουσα αποτέλεσε πόλο έλξης και πολλών Ελλήνων. Για τους Έλληνες αποτελούσε τον κύριο προορισμό στη Γαλλία, μαζί με τη Μασσαλία. Τα δεδομένα που προκύπτουν από τις γαλλικές απογραφές πληθυσμού παρέχουν την εικόνα της σταδιακής αύξησης του αριθμού των Ελλήνων που εγκαθίστανται στο Παρίσι. Πρόκειται για μετανάστευση κυρίως νέων ανδρών με προοδευτική όμως αύξηση του αριθμού των γυναικών.

Οι Έλληνες φτάνουν στο Παρίσι αναζητώντας ένα καλύτερο οικονομικό μέλλον ή γοητευμένοι από την πολιτιστική ακτινοβολία της πόλης. Ακόμη, ορισμένοι ανάμεσά τους κατευθύνονται στη γαλλική πρωτεύουσα εξωθούμενοι από τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή προέλευσής τους (φόβος κατάταξης στον οθωμανικό στρατό μετά το κίνημα των Νεοτούρκων, γενικότερη ανασφάλεια που προκάλεσαν οι βαλκανικοί πόλεμοι). Τέτοια είναι η περίπτωση των καστοριανών γουναράδων.

Έλληνες έμποροι, επιχειρηματίες, γιατροί, εισοδηματίες και τεχνίτες (κυρίως γουναράδες, ράφτες και υποδηματοποιοί), αλλά και φοιτητές, συγγραφείς, καλλιτέχνες, επιλέγουν να εγκατασταθούν στο Παρίσι για διάφορους λόγους.

Η ελληνική παροικία στο Παρίσι χαρακτηρίζεται συνεπώς από ετερογένεια. Πέρα από τα κοινωνικά και επαγγελματικά χαρακτηριστικά των παροίκων, διαφοροποίηση παρατηρείται και ως προς τον τόπο προέλευσής τους. Τα μέλη της παροικίας προέρχονται κατά πρώτο λόγο από τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη, την Πελοπόννησο, την Αθήνα και τα νησιά του Ιονίου, αλλά και από τις Κυκλάδες, την Κρήτη, τη Μακεδονία, τη Θράκη και τα Δωδεκάνησα.

Πάντως, η παροικία συσπειρώνεται γρήγορα γύρω από ορισμένες οργα-

νώσεις, σε βαθμό που μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για τη συγκρότηση και την οργάνωση κοινότητας. Επίκεντρο της κοινοτικής ζωής είναι η ελληνορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Στεφάνου που αρχίζει να λειτουργεί το 1896, ενώ νωρίτερα έχουν δραστηριοποιηθεί οι πρώτοι ελληνικοί σύλλογοι, ενώσεις και αδελφότητες στο Παρίσι.

Το 1857 ιδρύεται η *Société médicale grecque de Paris*. Την επόμενη δεκαετία, συγκεκριμένα το 1864, εμφανίζεται και η πρώτη *Association de bienfaisance grecque de Paris*. Τρία χρόνια αργότερα δημιουργείται η ελληνογαλλική, φιλολογική κυρίως, *Association pour l'encouragement des études grecques*. Το 1884 οι έλληνες φοιτητές συσπειρώνονται γύρω από την *Association des étudiants Grecs de Paris*. Τέλος, η ίδρυση της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου θα οδηγήσει το 1899 στη σύσταση μιας νέας *Société hellénique de bienfaisance* για τους Έλληνες στο Παρίσι.

Όπως και σε άλλες κοινότητες της διασποράς, η φιλανθρωπική δραστηριότητα εκπορεύεται από την οικονομική ελίτ της παροικίας. Πρωτοβουλίες που αποβλέπουν στην ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων παίρνει και η Ένωση των φοιτητών, ενώ το προξενείο και η πρεσβεία παρακολουθούν στενά τη λειτουργία της κοινότητας συμμετέχοντας ενεργά ή και παρεμβαίνοντας στα δρώμενα των κοινοτικών οργανώσεων.¹

Μια ενδιαφέρουσα πλευρά της παρουσίας των Ελλήνων στο Παρίσι είναι η κυκλοφορία περιοδικών εκδόσεων. Προκειμένου να σχηματίσουμε μία συνολική εικόνα των περιοδικών, τα προσεγγίζουμε κατανέμοντάς τα σε δύο διακριτές περιόδους. Η πρώτη αφορά τις τρεις πρώτες κατά σειρά εμφάνισης εκδόσεις, *Εθνικόν Ημερολόγιον* (1861-1871), *Μύρια Όσα* (1868-1869) και *Εθνική (Γραφική) Επιθεώρησις* (1869-1870, 1871-1872, 1875-1877), ενώ η δεύτερη φάση περιλαμβάνει τις τρεις επόμενες, *Revue grecque* (1886), *L'Hellade* (1894) και *L'Hellénisme* (1904-1912). Τα ιατρικά περιοδικά, *Γαληνός* (1859-;), *Hippocrate* (1898-1903), ως ειδικά έντυπα, δεν μας απασχολούν σε αυτή την κατηγοριοποίηση. Ας σημειωθεί προκαταβολικά ότι η παραπάνω διάκριση στηρίζεται στη θεματολογία αλλά και σε μορφολογικά χαρακτηριστικά.

Ως προς τη συχνότητα έκδοσης, πρόκειται για δεκαπενθήμερα περιοδικά (*Revue Grecque*, *L'Hellade*, *L'Hellénisme*), μηνιαία (*Γαληνός*, *Hippocrate*, *Μύρια Όσα*, *Εθνική Γραφική Επιθεώρησις*) ή και ετήσια (*Εθνικόν Ημερολόγιον*).

Το καίμενο αυτό επιδιώκει να διερευνήσει δύο βασικές πτυχές της εκδο-

1. Για εκτενή στοιχεία σχετικά με την ελληνική κοινότητα στο Παρίσι βλ. τη διατριβή: Despina Papadopoulou, *Les Grecs à Paris à la fin du XIXe siècle: la construction d'une communauté migrante*, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 2004.

τικής αυτής δραστηριότητας των Ελλήνων στο Παρίσι. Το ένα ερώτημα που μας απασχολεί είναι η δυναμική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των περιοδικών αυτών και δύο πόλων: του ελληνικού και του γαλλικού περιβάλλοντος. Το άλλο ζήτημα που το παρόν άρθρο πραγματεύεται είναι η ανάλυση της διάκρισης των περιοδικών που προαναφέρθηκε.

Πριν επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, θα παρουσιάσουμε τα ελληνικά περιοδικά που εκδόθηκαν στο Παρίσι, σύμφωνα με τη θεματική προτεραιότητά τους που συμβαδίζει και με τη χρονολογική τους σειρά, προσπαθώντας ταυτόχρονα να προβάλλουμε και τα ιδιαίτερα κατά περίπτωση γνωρίσματά τους.²

Η περίπτωση των ιατρικών περιοδικών ως επιστημονικών εντύπων

Απόδειξη της σταθερής παρουσίας ελλήνων φοιτητών της ιατρικής αλλά και ελλήνων γιατρών στο Παρίσι, τα ιατρικά περιοδικά αποτελούν ένα βασικό τρόπο επικοινωνίας και ενημέρωσης των γιατρών-συνδρομητών τους. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε, εν συντομία και κατά χρονολογική σειρά, τα βασικά χαρακτηριστικά των τριών περιοδικών της κατηγορίας αυτής που εντοπίσαμε κατά την έρευνά μας.

Ο *Γαληνός* ήταν το μηνιαίο δημοσιογραφικό όργανο της *Société médicale grecque de Paris*.³ Τυπωνόταν στην Αθήνα από τον Ιανουάριο του 1859⁴ στα ελληνικά, ενώ οι εγγραφές των συνδρομητών μπορούσαν να γίνουν στην Αθήνα, στο γραμματέα της εταιρείας και στην Κωνσταντινούπολη, στην ελληνική πρεσβεία. Η έκδοση απηχούσε τις απόψεις των μελών της *Société médicale grecque* και περιείχε πληροφορίες σχετικά με τις δραστηριότητες της εταιρείας. Απέβλεπε στην πληροφόρηση των νέων γιατρών σχετικά με τις εξελίξεις στον τομέα της ιατρικής με έμφαση στην παρουσίαση πρακτικών από την Ιατρική Ακαδημία Παρισίων. Διευθυντές του περιοδικού ήταν οι γιατροί Ξενοφών Ρώτας⁵ και Φωτεινός Πανάς.⁶

2. Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση των περιεχομένων των ελληνικών περιοδικών εκδόσεων στο Παρίσι κατά το δεύτερο μισό και στις αρχές του 20ού αιώνα, βλ. D. Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 208-281.

3. Τα στοιχεία για το περιοδικό *Γαληνός* προέρχονται από τη διατριβή του Νίκου Ε. Δεγλερή, *Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού ιατρικού περιοδικού τύπου του ΙΘ' αιώνα*, Ιατρικό Σπουδαστήριο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1980, σ. 76-78.

4. Έχουν εντοπισθεί μόνο τα τεύχη Νοεμβρίου και Δεκεμβρίου 1859.

5. Γιος του Ιάκωβου, φίλου του Κοραή. Βλ. Ανδρέας Θ. Δρακάκης, «Ιάκωβος Ρώτας: ο Τζιβάτης λόγιος της εποχής του Διαφωτισμού και η βιβλιοθήκη του», *Επετηρίδα Εταιρείας Κικλαδικών Μελετών*, 13 (1985-1990), σ. 103-150. Ο Ξενοφών Ρώτας διέφυγε ένα νοσοκομείο-φρενοκομείο στο Παρίσι. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής που τον γνώρισε ως πρέσβης στο Παρίσι, αναφέρει ότι την ιδιοκτησία και διεύθυνση του φρενοκο-

Έχοντας γνωρίσει το Παρίσι ως φοιτητής της ιατρικής, ο γιατρός Σωκράτης Λαγουδάκης εξέδωσε εκεί το περιοδικό *Hippocrate*.⁷ Μηνιαία γαλλόφωνη έκδοση, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το Φεβρουάριο του 1898 με χρηματοδότηση του Πανεπιστημίου Αθηνών και εκδιδόταν επί πέντε συναπτά έτη. Εκτός από θέματα ιατρικού ενδιαφέροντος, στο περιοδικό περιλαμβάνονται άρθρα «πατριωτικού» χαρακτήρα αναφερόμενα σε βιογραφίες φιλελλήνων κ.ά.

Δύο χρόνια μετά, το 1900, εκδόθηκε στο Παρίσι από το γιατρό Π. Διβάρη το ιατρικό περιοδικό *Galien*.⁸ Η είδηση για την κυκλοφορία του αναγγέλθηκε στην εφημερίδα *Ιατρική Πρόοδος* της Σύρου, αλλά δε διαθέτουμε άλλες πληροφορίες για την έκδοση αυτή.

Οι δεκαετίες 1860-1870: περιοδικά «συνενούνται το τερπνόν μετά τον ωφελίμου»

α) *Εθνικόν Ημερολόγιον*

Ο εκδότης του περιοδικού, Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός, έζησε μεγάλο μέ-

μείου την κληροδότησε με τη διαθήκη της στο Ρώτα η πρώην ιδιοκτήτρια από ευγνωμοσύνη για τη βοήθειά του. Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, επανέκδοση, Βιβλιόραμα, 1999, τ. III, σ. 548. Ο Ρώτας χρημάτισε και πρώτος πρόεδρος της *Société médicale grecque de Paris* που συστάθηκε το 1857. Για τη σύστασή της και τα μέλη βλ. περιοδικό *Ασκληπιός*, περ. Β', 1857, τ. Β', σ. 191-192. Ο Ρώτας το 1859 συμμετείχε ως πρόεδρος στη δημιουργία επιτροπής για την «Εθνική Συνεισφορά προς ανέγερσιν Μνημείου Αδαμαντείω τω Κοραή», Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - Συμπληρώσεις. Τετράδια εργασίας*, Κ.Ν.Ε.- Ε.Ι.Ε., 4 (1983), σ. 227, αρ. 1240. Στην ίδια θέση τον ξανασυναντάμε το 1862, βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Αβιβλιογράφητα μονόφυλλα (1825-1863) των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Συναγωγή πρώτης», *Βιβλιογραφικά. Τετράδια Εργασίας*, Κ.Ν.Ε.- Ε.Ι.Ε., 10 (1988), σ. 49, αρ. 238, σ. 50, αρ. 248, σ. 51, αρ. 249, όπου περιγραφές μονόφυλλων της «εν Παρισίους Κεντρικής Επιτροπής προς ανέγερσιν μνημείου εν Αθήναις εις τον Αδαμάντιον Κοραήν». Τα μονόφυλλα αναδημοσίευσε η Λουκία Δρούλια, «Ο συμβολισμός των μνημείων. Μια πρόταση του Λυσ. Καυταντζόγλου για να τιμηθεί ο Κοραής», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραΐς και Χίος»* (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τ. Β', Αθήνα, Ομήρειον Πνευματικόν Κέντρον, 1985, σ. 344-345 [μόνο ως ανάτυπο].

6. Ο Φωτεινός Πανάς γεννήθηκε το 1831 στην Κεφαλλονιά. Για τον Πανά, βλ. το σχόλιο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή ο οποίος, πρέσβης στο Παρίσι το 1868, τον χαρακτηρίζει ως «πολύτιμον γνωριμίαν», Α. Ρ. Ραγκαβής, *ό.π.*, τ. III, σ. 368-369. Ανάλογα είναι και τα σχόλια του Ισιδωρίδη Σκυλίτση ο οποίος αναφέρει ότι ανεξάρτητα από το λόγο για τον οποίο μετέβαιναν οι Έλληνες στο Παρίσι, η πρώτη επαφή που έκαναν ήταν με το γιατρό Πανά. *Μύρια Όσα*, Β' έτος, Αύγ. 1869, τ. 20, σ. 256. Η απόφαση για την παραχώρηση στον Πανά της γαλλικής υπηκοότητας, με βάση τα αρχεία του γαλλικού Υπουργείου Δικαιοσύνης, δημοσιεύτηκε το 1863.

7. Βλ. Ν. Δεγλερής, *ό.π.*, σ. 33-34 και Εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα*, λήμμα «Λαγουδάκης», τ. 37, σ. 188.

8. Βλ. Ν. Δεγλερής, *ό.π.*, σ. 34.

ρος της ζωής του στο Παρίσι. Γιος του λόγιου Ανδρέα Παπαδόπουλου Βρετού, ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία ως συνεργάτης γαλλικών εφημερίδων και περιοδικών αλλά και ως εκδότης. Μεταξύ άλλων, εξέδωσε στις Βρυξέλλες για σύντομο διάστημα (1862-1863), στα γαλλικά, το εβδομαδιαίο περιοδικό *Semaine Universelle*, προφανώς σε μια προσπάθεια πιο άμεσης παρουσίας ειδήσεων. Η επιλογή της βελγικής πρωτεύουσας μπορεί να αποδοθεί σε πρακτικούς λόγους. Ο Βρετός προσπαθούσε να αποφύγει τους σκοπέλους της γαλλικής νομοθεσίας σε σχέση με τους ξένους.⁹

Ο Βρετός χρημάτισε ακόμη γραμματέας στο ελληνικό προξενείο στο Παρίσι όπου ανέπτυξε και κοινωνική δράση. Η ίδρυση του πρώτου ελληνικού φιλανθρωπικού συλλόγου του Παρισιού, *Association de bienfaisance grecque de Paris*, το 1864¹⁰ ήταν αποτέλεσμα πρωτοβουλίας δικής του και ενός επιφανούς έλληνα γιατρού της παροικίας, του Δημήτριου Ζαμπακού.¹¹ Μεταξύ των

9. Βλ. Cl. Bellanger, J. Godechot, P. Guiral & B. Terrou (επιμ.), *Histoire générale de la presse française*, Παρίσι, P.U.F., 1969, τ. II, σ. 189 όπου ειδική αναφορά στη *Semaine Universelle* και Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Βιογραφία του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού*, Αθήνα 1872, σ. 26-27.

10. Τα στοιχεία για την *Association de bienfaisance grecque de Paris* που συστάθηκε το 1864 προέρχονται από τις αναφορές του γενικού προξένου, Maxime Wey, Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (: ΑΥΕ), 37, 2, Γενικό Προξενείο Παρισίων, 12/24 Μαΐου 1864, και του πρέσβη, Αλέξανδρου Ρίξου Ραγκαβή, ΑΥΕ, 37, 2, Πρεσβεία Παρισίων, 12/24 Μαΐου 1873. Ακόμη πληροφορίες για τη δημιουργία της association περιλαμβάνονται στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1865, σ. 229-237, στο *ίδιο*, 1868, στο τέλος του τόμου, σ. 29-30, κ.ά.

11. Ο Δημήτριος Ζαμπακός γεννήθηκε το 1831 στην Κωνσταντινούπολη, όπου και σπούδασε ιατρική. Συνέχισε τις σπουδές του στην ιατρική στο Παρίσι όπου στη συνέχεια εργάστηκε ως διευθυντής κλινικής. Το 1866 απέκτησε τη γαλλική υπηκοότητα. Το 1872 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη ύστερα από πρόσκληση της οθωμανικής κυβέρνησης για να οργανώσει την εκεί Ιατρική Σχολή. Παρέμεινε εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη ασκώντας τελικά την ιατρική σε δικό του ιατρείο. Δημοσίευσε επιστημονικές μελέτες διατηρώντας στενή επαφή με τη γαλλική Ιατρική Σχολή στο Παρίσι. Βλ. στο Dr Zambaco D. Al. Pacha, *La lèpre à travers les siècles et les contrées*, Librairies de l'académie de médecine, 1914, το προσάρτημα «Λόγος επιμνημόσυνος εις Δημήτριον Ζαμπακόν - Πασάν» που απαγγέλθηκε στις 23 Μαρτίου 1924 στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών από τον Αριστοτέλη Κούζη, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση την οποία εντοπίσαμε στη Γεννάδειο βιβλιοθήκη. Η απόφαση για την παραχώρηση στον Ζαμπακό της γαλλικής υπηκοότητας, με βάση τα αρχεία του γαλλικού Υπουργείου Δικαιοσύνης, δημοσιεύτηκε το 1866. Όσο ζούσε ο Ζαμπακός στο Παρίσι ανέπτυξε έντονη κοινωνική δράση στα πλαίσια της ελληνικής κοινότητας. Τον αναφέρει ο Συγγρός στα απομνημονεύματά του ως το κεντρικό πρόσωπο της παροικίας, στου οποίου το σπίτι συγκεντρώνονταν στα τέλη της δεκαετίας 1850 κάθε Τετάρτη όλοι οι «απαρεπιδημούντες γνωστοί αυτώ Έλληνες και οι ελίγιστοι πάροικοι», βλ. Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Εστία, 1908, τ. I, σ. 341. Ο Ζαμπακός συμμετείχε ακόμη ως ιδρυτικό μέλος στη *Société médicale*

ιδρυτικών μελών του συλλόγου αναφέρονται ο πρίγκιπας Γ. Υψηλάντης¹² και ο επίσης ιδιαιτέρως προβεβλημένος, μεταξύ των Ελλήνων στο Παρίσι, γιατρός Φωτεινός Πανάς¹³ στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Ο ίδιος ο Βρετός συμμετείχε στο σύλλογο ως απλός συνδρομητής λόγω της διπλωματικής του θέσης. Σκοπός του συλλόγου ήταν η στήριξη των Ελλήνων που βρίσκονταν στο Παρίσι κυρίως με την εξασφάλιση των ναύλων επιστροφής στην πατρίδα, για όσους είχαν τέτοια ανάγκη. Νωρίτερα, το 1859 ήταν μέλος της επιτροπής για την ανέγερση μνημείου για τον Κοραή στην Αθήνα¹⁴ και το 1862 γραμματέας της. Αργότερα ο Βρετός διετέλεσε πρόξενος της Ελλάδας στη Μασσαλία.¹⁵

Το *Εθνικόν Ημερολόγιον* εκδιδόταν στο Παρίσι ετησίως από το 1861 έως το 1871. Η έκδοση είχε διαστάσεις 22,5 (ύψος)×13,5 εκ. (πλάτος), με μόνη εξαίρεση τον πρώτο τόμο, διαστάσεων 20,5×13 εκ. Οι τρεις πρώτοι τόμοι τυπώθηκαν στο τυπογραφείο του φιλέλληνα Firmin Didot, ενώ από το 1864 οι τόμοι τυπώνονταν στο τυπογραφείο Ad. R. Lainé et J. Havard. Το περιοδικό τυπωνόταν επίσης στην Αθήνα από το 1861 έως το 1863.¹⁶ Στον τόμο του έτους 1868 αν και δεν υπάρχει ένδειξη για τη Λειψία ως τόπο έκδοσης, ο Βρετός μας πληροφορεί τα εξής: «Του παρόντος τόμου τα πρώτα τέσσερα

grecque de Paris (1857), στην *Association de bienfaisance grecque de Paris* (1864) και στην *Association pour l'encouragement des études grecques* (1867), βλ. D. Papadopoulou, *ό.π.*, σ. 144-145. Αναφέρεται ακόμη ως αντιπρόεδρος της παρισινής επιτροπής για την ανέγερση μνημείου για τον Αδαμάντιο Κοραή στην Αθήνα, βλ. Τ. Σκλαβενίτης, «Αβιβλιογράφητα μονόφυλλα», *ό.π.*, σ. 49-51. Συνεργάστηκε και με το Μαρίνο Παπαδόπουλο Βρετό ως συγγραφέας και χρηματοδότης του *Εθνικού Ημερολογίου: Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1866, σ. 251-255.

12. Ο Γρηγόριος Υψηλάντης, αδελφός του Αλέξανδρου και του Δημήτριου και πρέσβης της Ελλάδας στη Γαλλία.

13. Βλ. υποσημείωση αρ. 6.

14. Τ. Σκλαβενίτης, «Αβιβλιογράφητα μονόφυλλα», *ό.π.*, σ. 49-51.

15. Βιογραφικά στοιχεία για το Βρετό βλ. του ίδιου *Οκταετής Υπηρεσία εν τη Δημοσιογραφία*, Παρίσι, Firmin Didot, 1861, Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *ό.π.*, ΑΥΕ, 1863, 37, 2, Ελληνικό Προξενείο στο Παρίσι, 29 Δεκεμβρίου 1863 και 1867, 37, 2, Ελληνικό Προξενείο στο Παρίσι, 11 Ιανουαρίου 1867. Σχόλια για το *Εθνικόν Ημερολόγιον* βλ. (marquis de) Queux de Saint-Hilaire, A.H.E., «La presse dans la Grèce moderne depuis l'indépendance jusqu'en 1871», *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Etudes grecques en France*, Paris, Imprimerie Adolphe Lainé, 1871, σ. 34-35, του ίδιου, «Notice des principales publications grecques faites en Orient et en France pendant l'année 1874-1875», *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Etudes grecques en France*, Paris, Maisonneuve et Cie Librairies-Editeurs, 1875, σ. 381. Για το έργο του Βρετού ως λογοτέχνη βλ. την Εισαγωγή του Λάμπρου Βαρελά στο Μαρίνο Παπαδόπουλος Βρετός, *Ο Πατροκατάρατος και άλλα αφηγήματα*, Νεφέλη, 2004.

16. Οι ενδείξεις στο ίδιο το περιοδικό διασταυρώνονται και από τη σχετική αναφορά του (marquis de) Queux de Saint-Hilaire, *La presse dans la Grèce*, *ό.π.*, σ. 34.

φύλλα εστοιχειοθετήθησαν μεν και εστερεογραφήθησαν εν τω τυπογραφείω των εν Αθήναις υιών Α. Κορομηλά, ετυπώθησαν δε μόνον εν τω του Κυρίου Brockhaus». ¹⁷ Η έκδοση ήταν διαθέσιμη στο Παρίσι, στην Αθήνα, στη Λειψία και μέσω συνδρομής.

Η τιμή σημείωσε σταδιακή άνοδο: ¹⁸ ξεκίνησε από 5 γαλλικά φράγκα την πρώτη περίοδο έκδοσης για να υπερδιπλασιαστεί ως το 1864 φτάνοντας τα 12 φράγκα και 50 λεπτά και να καθορισθεί τελικά στα 15 φράγκα από το 1866. Τα 15 φράγκα ήταν τιμή αρκετά υψηλή σε σχέση τόσο με τις ευρωπαϊκές περιοδικές εκδόσεις όσο και με άλλες, ανάλογες ελληνικές εκδόσεις της εποχής. ¹⁹

Ως προς την κυκλοφορία, το *Εθνικόν Ημερολόγιον* δήλωνε ότι τυπωνόταν σε 2500 αντίτυπα. ²⁰ Πάντως, το δίκτυο των ανταποκριτών είναι περιορισμένο. Ανταποκριτές αναφέρονται «εν Οδησσώ, εν Μαγκεστρία, εν Ταϊχανρόκ, εν Κωνσταντινουπόλει, εν Βουκουρεστίω» ²¹ και συνδρομητές «εν Λίβερπουλ, εν Αθήναις, εν Παρισίοις, εν Κερκύρα, εν Βάρνη». ²²

Η χρηματοδότηση του περιοδικού στηριζόταν κυρίως σε έλληνες μεγαλεμπόρους, γιατρούς, διπλωμάτες εγκατεστημένους στο Παρίσι. Ανάμεσά τους μπορούν να αναφερθούν ο βαρώνος Γ. Σίνας, ο Γρηγόριος Μαρασλής, ο Γρηγόριος Ψηλάντης, ο Δημήτριος Ζαμπακός. Ο Βρετός αντιμετώπιζε οικονομικές δυσκολίες στην έκδοση του περιοδικού, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Από το 1865 άρχισε τις προσφορές με την αγορά πολλών αντιτύπων. Στον τελευταίο τόμο καταφέρεται εναντίον κάποιων ανταποκριτών του περιοδικού για την καθυστέρηση των πληρωμών. ²³ Παρά τα οικονομικά προβλήματα, είχε πρόθεση να συνεχίσει την έκδοση του *Εθνικού Ημερολογίου*. Η κυκλοφορία του

17. *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1868, σ. 468.

18. Ο Φίλιππος Ηλιού αναφέρει και φθηνότερη έκδοση του *Εθνικού Ημερολογίου* με λιγότερες εικόνες. «Νέες προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία», «*Βιβλιογραφικά*» *Τετράδια Εργασίας*, Κ.Ν.Ε.- Ε.Ι.Ε., 10 (1988), σ. 411, αρ. 622, το οποίο μπορεί να διασταυρωθεί με μια αναφορά του Βρετού περί δύο εκδόσεων του *Εθνικού Ημερολογίου*, στον τόμο του έτους 1866: «του Ημερολογίου τούτου υπάρχουν δύο εκδόσεις, η μεν πολυτελώς δεδωμένη, εμπεριέχει απάσας τας ανωτέρω αναφερομένας εικόνας και τιμάται φράγκων δεκαπέντε και ημίσεος· η δε δευτέρα έκδοσις, απλώς δεδωμένη, τιμάται φράγκων 7 και εμπεριέχει τας εξής μόνον εικόνας», «*Αγγελίες*», σ. 18.

19. Βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης· Παράρτημα αρ. 1, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1991, σ. 257-260.

20. «*Αγγελίες*», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1865, σ. 1.

21. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον κατάλογο των ανταποκριτών που παρατίθεται στο τέλος του *Εθνικού Ημερολογίου*, στον τόμο του έτους 1864. Η αναφορά των πόλεων στο κείμενό μας ακολουθεί τη σειρά του εκδότη.

22. Στο ίδιο.

23. *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1871, σ. 536.

περιοδικού θα διακοπεί με το θάνατο²⁴ του εκδότη.²⁵

Ο Βρετός προκρίνει την καθαρρεύουσα ως γλωσσικό όργανο και δεν παραλείπει να αναφερθεί με θετικά σχόλια στον Κοραή και στις γλωσσικές επιλογές του. Γράφει χαρακτηριστικά: «[...] ο τόμος ούτος (του 1868) του Εθνικού Ημερολογίου δυνατόν να θεωρηθή ως περιλαμβάνων το εξαγόμενον της μεγάλης αντιλογίας περί της πρακτικής προόδου και αναμορφώσεως της Ελληνικής γλώσσης, καθ' ας έθετο περί τούτου αρχάς ο πρώτος και μέγιστος αυτής αναμορφωτής, ο αοίδιμος Αδαμάντιος Κοραής».²⁶

Το *Εθνικόν Ημερολόγιον* εγγράφεται, ως προς το περιεχόμενο, στην παράδοση των νέων ημερολογίων με τη μορφή που αυτά είχαν πλέον αποκτήσει το 19ο αιώνα. Τα παλαιότερα μηνολόγια, που περιελάμβαναν κυρίως τις θρησκευτικές εορτές και τη μέτρηση του χρόνου με βάση τις φάσεις της σελήνης, είχαν εμπλουτισθεί σταδιακά με συγκριτικούς πίνακες μέτρων και σταθμών, στατιστικές πληροφορίες, συμβουλές οικιακής οικονομίας, επίκαιρα κ.ά. Τα Μηνολόγια, Ημερολόγια, Καλεντάρια που εμφανίζονται στην ελληνική γλώσσα από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ανταποκρίνονται σε νέες κοινωνικές ανάγκες. Το αναγνωστικό κοινό τους αποτελείται κυρίως από μορφωμένους εμπόρους.²⁷ Το *Εθνικόν Ημερολόγιον* επηρεάζεται από αυτή την παράδοση και σταδιακά εμπλουτίζει τα περιεχόμενά του.

Η θεματολογία των δύο πρώτων τόμων περιορίζεται στην αναφορά κυρίως των θρησκευτικών εορτών, σε αστρονομικά και στατιστικά στοιχεία, σε αναλογίες ελληνικών, ευρωπαϊκών και τουρκικών μέτρων και σταθμών. Στη συνέχεια, η ύλη του περιοδικού διευρύνεται περιλαμβάνοντας βιογραφίες (Ελλά-

24. Ο Βρετός πέθανε στο νοσοκομείο του Ρώτα. Για το Ρώτα βλ. υποσημείωση αρ. 5.

25. Με βάση τη μαρτυρία του (marquis de) Queux de Saint-Hilaire, ο τελευταίος τόμος εκδόθηκε από τον πατέρα του, Ανδρέα, «βάσει σημειώσεων» του ίδιου του Μαρίνου Βρετού, βλ. *Notice des principales publications*, ό.π., σ. 381. Πάντως, ο Μαρίνος Βρετός αντιμετώπιζε πρόβλημα και με την έκδοση του *Εθνικού Ημερολογίου* του 1870. Ο ίδιος μας πληροφορεί ότι: «Το δυστύχημα τούτο (ο θάνατος της μητέρας του) τοσούτον κατέβαλέ με, ώστε μοι ήτο όλως αδύνατος η προς έκδοσιν του Ημερολογίου ενασχόλησις. Τού του ένεκα παρακαλέσας ανέθεκα την εργασίαν ταύτην τω εν Λειψία Έλληني ιερεί, τω φίλω μου Αρχιμανδρίτη Ανδρονίκω Κ. Δημητράκωπουλω [...]. Αυτώ προ πάντων οφείλεται η έκδοσις του Εθνικού Ημερολογίου του 1870», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1870, σ. 484.

26. *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1868, σ. 459.

27. Για τα Μηνολόγια, Ημερολόγια, Καλεντάρια, βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία*, Α'. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του E. Legrand και του H. Pernot (1515-1799), Αθήνα, Νεοελληνικές Έρευνες, Διογένης, 1973, αρ. 168, σ. 207-218. Βλ. και Μάνος Χαριτάτος, «Τα ημερολόγια στα χρόνια 1800-1863. (Με προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία)», *Ο Ερασιστής*, 14 (1977), σ. 93-137 και Βέρα Παπαδάκη, *Τα θαυμαστά ημερολόγια και οι εκδότες τους*, Αθήνα, «Συλλογές», Αργύρης Βουρνάς 1998.

νων, γάλλων φιλελλήνων και άλλων),²⁸ αναφορές σε ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα (όπως χρονολογικό πίνακα των σημαντικότερων γεγονότων της ελληνικής Επανάστασης,²⁹ μία αναφορά στο Ναπολέοντα Α'),³⁰ ταξιδιωτικές περιηγήσεις (σε μέρη όπου ζούσαν Έλληνες),³¹ ιατρικά και γενικότερα επιστημονικά θέματα (υπό την έννοια της εκλαΐκευσης της επιστήμης, σύμφωνα με το πνεύμα του Διαφωτισμού), όπως το τεχνητό φως.³²

Απόψεις εκφέρονται σε διάφορα άρθρα που αφορούν την πολιτική (όπως για παράδειγμα την ενθρόνιση του Γεωργίου του Α'),³³ αλλά και γλωσσικά, θρησκευτικά και εκκλησιαστικά ζητήματα. Ο εκδότης υπογράφει σειρά κειμένων με το γενικό τίτλο «Οι νεώτεροι Έλληνες»³⁴ όπου σχολιάζει με σχηματικό τρόπο χαρακτηριστικούς τύπους Ελλήνων της εποχής. Γίνεται συχνή αναφορά σε δημοτικά τραγούδια,³⁵ σε παραδόσεις και έθιμα.³⁶ Η λογοτεχνία κατέχει τη δική της θέση με ποιήματα (του Ι. Ρ. Νερούλου³⁷ αλλά και του Ι. Βιλαρά³⁸ κ.ά.) και διηγήματα. Δημοσιεύονται μεταφράσεις κλασικών συγγραφέων όπως του Ομήρου ή ακόμη του Σαίξπηρ. Σε ορισμένους τόμους περιλαμβάνονται τραγούδια σε πεντάγραμμο. Συχνές είναι οι αγγελίες-διαφημίσεις που παρατίθενται σε ειδικό παράρτημα στο τέλος των τόμων και στις οποίες περιλαμβάνονται και αναφορές σε βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες, ελληνικά και γαλλικά.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι σε όλους τους τόμους περιέχονται εικόνες:³⁹ πορ-

28. Για τους Έλληνες, βλ. ενδεικτικά *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1865, σ. 133-136 (για τον Ιωάννη Βιλαρά), όπως επίσης και στους τόμους των ετών 1866, 1867, 1868, 1869, 1870. Για τους υπόλοιπους βλ. το *Εθνικόν Ημερολόγιον* του 1867, σ. 353-403.

29. Στο ίδιο, 1871, σ. xil-lxvi.

30. Στο ίδιο, 1863, σ. 173-174.

31. Βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, 1863, σ. 81-82 για την Κρήτη.

32. Στο ίδιο, 1865, σ. 239-253.

33. Στο ίδιο, 1864, σ. 243-251.

34. Στο ίδιο, 1864, σ. 175-196 και 1865, σ. 51-95. Τη σειρά των άρθρων αυτών είχε εκδώσει και αυτόνομα ο Μ. Π. Βρετός το 1863 με το ψευδώνυμο Μ. Duvray, *Les Grecs modernes*, Bruxelles, A. Lacroix-Verboeckhoven et Cie. Βλ. «Αγγελία», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1864, 1865, κ.ά.

35. *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1863, σ. 176-179, 1865, σ. 35-50, 1866, σ. 258-259, 1868, σ. 10-20.

36. Στο ίδιο, 1866, σ. 210-216, 1867, σ. 105-108.

37. Στο ίδιο, 1868, σ. 193.

38. Στο ίδιο, 1867, σ. 33-69.

39. Με εξαίρεση τον τελευταίο τόμο (1871) όπου ο εκδότης μας ενημερώνει ότι είναι ελλιπής «κατά το εικονογραφικόν μέρος» καθώς, με βάση επεξηγηματική υποσημείωση, «πολλαί εικόνες, αι μεν χαλκογραφηθείσαι, αι δε λιθογραφηθείσαι εν Παρισίοις αδρά δαπάνη κατακρατούνται και ίσως κατεστράφησαν εν τη πολιορκημένη δυστυχεί ταύτη πόλει», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1871, σ. 534.

τρέτα Ελλήνων και ξένων αλλά και απεικονίσεις πόλεων, ναών ή άλλων δημόσιων κτιρίων. Πρόκειται για πρωτόγνωρη εικονογράφηση (χαλκογραφίες, λιθογραφίες, ξυλογραφίες) για τα ελληνικά έντυπα. Πηγή ήταν οι ίδιοι οι εικονιζόμενοι ή οι απόγονοί τους. Το εικονογραφικό αυτό σύνολο αποτέλεσε αναφορά για το παρόν και το μέλλον.⁴⁰

Τα περισσότερα άρθρα του *Εθνικού Ημερολογίου* είναι ενυπόγραφα. Συντάκτης συνήθως είναι ο ίδιος ο Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός. Ανάμεσα στους συνεργάτες του περιλαμβάνονται Γάλλοι, όπως ο συγγραφέας Edmont About και ο Brunet de Presle, ιδρυτικό μέλος της *Association pour l'encouragement des études grecques*. Στην περιοδική αυτή έκδοση αρθρογράφησαν έλληνες λόγιοι, ιστορικοί, καθηγητές πανεπιστημίου. Από τους επιφανέστερους είναι ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο Ιωάννης Γεννάδιος και ο Φίλιππος Ιωάννου. Όταν τα άρθρα προέρχονται από άλλη πηγή ή περιδικά ή περιοδικά, συνήθως αναφέρεται η πηγή τους.

Βάσει των περιεχομένων μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το περιοδικό απευθυνόταν σε μορφωμένους Έλληνες εμπόρους, σε λογίους, σε ελληνιστές. Ο ίδιος ο Βρετός φιλοδοξούσε να αποτελέσει το *Εθνικόν Ημερολόγιον* συνδετικό κρίκο όλων των Ελλήνων. Όπως σημειώνει: «Το έργο, όπερ ανεδέχθην, είναι ωφέλιμον ουχί μόνον φιλολογικώς και ηθικώς, αλλά και πολιτικώς θεωρούμενον, ως σχετίζον και συνδέον προς άλλα τα διάφορα μέλη της μεγάλης ελληνικής οικογενείας και ανακαλούν εις την μνήμην των νεωτέρων τους προγεγεσμένους προμάχους και αθλητάς του ελληνισμού».⁴¹

Το περιοδικό τύγχανε γενικότερης αποδοχής. Ο δημοσιογράφος Ισιδωρίδης Σκυλίσσης, εκδότης του περιοδικού *Μύρια Όσα*, αναφέρεται στην έκδοση με θετικά σχόλια. Στο τεύχος του Δεκεμβρίου του 1869 του δικού του περιοδικού γράφει χαρακτηριστικά: «...θα σοι προσθέσω ότι είδον το υπό του Κ. Μαρίνου Βρετού εκδιδόμενον Εθνικόν Ημερολόγιον του 1870· είναι δε και κομψότερον, και, μα την αλήθειαν, ουσιωδέστερον του περυσινού. Ζήτησέ το, αξίζει και προς ιδίαν σου χρήσιν, και ως ευπρόσδεκτος επινομίς».⁴² Αναλόγως κολακευτικά είναι και τα σχόλια του ελληνιστή marquis de Queux de Saint-Hilaire, ο οποίος θεωρεί το *Εθνικόν Ημερολόγιον* ως μία έκδοση με μεγάλη διάδοση στην Ευρώπη, που χαίρει της εκτίμησης όλων όσων ασχολούνται με τα ζητήματα της Ανατολής και της Ελλάδας.⁴³

40. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα, Κ.Ν.Ε.- Ε.Ι.Ε., 2004, τ. Α', σ. 187.

41. «Επίλογος», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1865, σ. 389.

42. *Μύρια Όσα*, Β' έτος, Δεκέμβριος 1869, τ. 24, σ. 378.

43. (Marquis de) Queux de Saint-Hilaire, *La presse dans la Grèce*, ό.π., σ. 35.

β) *Μύρια Όσα*

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1860 κυκλοφόρησε μία άλλη ελληνική περιοδική έκδοση στο Παρίσι με τον τίτλο *Μύρια Όσα*. Ιδρυτής ήταν ο Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίσσης. Κοσμοπολίτης, έδειξε από νωρίς το ενδιαφέρον του για τη δημοσιογραφία. Πριν το *Μύρια Όσα* είχε ήδη εκδώσει την εβδομαδιαία *Εφημερίδα της Σμύρνης* στη γενέθλια πόλη του, ενώ λίγο αργότερα, το 1855, εγκατεστημένος στην Τεργέστη έθεσε σε κυκλοφορία την εφημερίδα *Ημέρα*.⁴⁴ Ο Σκυλίσσης υπήρξε και μεταφραστής στα ελληνικά έργων του Ουγκώ, του Μολιέρου⁴⁵ κ.ά.

Μηνιαίο περιοδικό κυκλοφόρησε από τον Ιανουάριο του 1868 έως το Δεκέμβριο του 1869 (αριθμοί τευχών 1-24). Οι διαστάσεις του ήταν 30 (ύψος) × 19 εκ. (πλάτος). Τυπωνόταν στο τυπογραφείο του J. Best στο Παρίσι. Η τιμή διαφοροποιείται ανάλογα με τη χώρα διάθεσης. Για τη Γαλλία η ετήσια συνδρομή ήταν 22 φράγκα.

Για τον αριθμό των συνδρομητών του περιοδικού ο εκδότης μας παρέχει αναλυτικές πληροφορίες. Οι συνδρομητές το πρώτο έτος ήταν 1.900 αλλά στην αρχή του δεύτερου έτους μειώθηκαν στους 1.150 «(μετά την εκ των πραγμάτων της Κρήτης αθυμιάν)».⁴⁶

Δεν διαθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία για τη γεωγραφική διασπορά των συνδρομητών. Με βάση, πάντως, την προτεινόμενη τιμή της ετήσιας συνδρομής σε συγκεκριμένες περιοχές η οποία αναφέρεται σε κάθε τεύχος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το *Μύρια Όσα* διαβαζόταν στην Αίγυπτο, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, τη Σερβία, την Αυστρία, την Ιταλία, την Αγγλία και τη Γερμανία. Πέρα από τους συνδρομητές, ένα μέρος της χρηματοδότησης προερχόταν από τις συνεισφορές ελλήνων μεγαλεμπόρων εγκατεστημένων στην Αγγλία. Επρόκειτο κυρίως για μέλη των χιώτικων οικογενειών Ράλλη, Πετροκόκκινου, Σκαραμαγκά, Ροδοκανάκη, Σκυλίσση.

Με τη συμπλήρωση ακριβώς δύο χρόνων παρουσίας η έκδοση του περιοδικού διακόπτεται. Ο Σκυλίσσης καταλογίζει ευθύνες στους συνδρομητές που

44. Για την εφημερίδα *Ημέρα* βλ. Στέφανος Σ. Μακρυμύχαλος, «Η έκδοση της εφημερίδας “Ημέρα” στην Τεργέστη στα 1855. Από την ανέκδοτη αλληλογραφία του ιδρυτού της Σμυρναίου λογίου και δημοσιογράφου Ι. Ισ. Σκυλίσση», *Ο Ερασιστής* 8 (1970), σ. 10-30 και Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, «Λογοκριτικές και γλωσσικές επεμβάσεις στις επιστολές του Κοραή», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραΐς και Χίος»* (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τ. Β', Αθήνα, Ομήρειον Πνευματικόν Κέντρον, 1985, σ. 223-244 [μόνο ως ανάτυπο].

45. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τύχες της από 5-9-1816 επιστολής του Α. Κοραή (Μολιέρου, Κοκκινάκης, Σκυλίσσης και λιθογράφος)», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 227-237.

46. *Μύρια Όσα*, Β' έτος, Δεκ. 1869, τχ. 24, σ. 379.

καθυστερούν την καταβολή των συνδρομών τους.⁴⁷ Αναγνωρίζει ότι η τιμή των 22 γαλλικών φράγκων ήταν υψηλή σε σχέση με τα ανάλογα ευρωπαϊκά περιόδικα, αλλά δικαιολογημένη λόγω του περιορισμένου αριθμού των πιθανών ελλήνων αναγνωστών, «4 εκατομμυρίων ψυχών» σύμφωνα με τους υπολογισμούς του.⁴⁸

Ο Σκυλίσσης σημειώνει περί γλώσσας: «[...] θα μεταχειριζόμεθα την καθαρεύουσαν, και μάλιστα εύληπτον, ήτις φεύγει μεν τους χυδαϊσμούς ή ξενισμούς, τείνει δε εις την γλαφυρότητα της αρχαίας [...]».⁴⁹

Η θεματολογία περιλαμβάνει ζητήματα οικιακής οικονομίας, ιστορικά (π.χ. «Συμπεριφορά Αλεξάνδρου προς τας γυναίκας του Δαρείου»),⁵⁰ περιηγητικά, επιστημονικά (όπως «Ηλεκτρισμού παράδοξα φαινόμενα»)⁵¹ και ιατρικά, θέματα θρησκευτικά και εκκλησιαστικά, βιογραφίες, βιβλιοπαρουσιάσεις κυρίως με τη μορφή αγγελιών. Σχεδόν σε κάθε τεύχος περιλαμβάνονται διηγήματα και τραγούδια σε πεντάγραμμα. Οι στίχοι είναι γραμμένοι από τον ίδιο τον Σκυλίσση. Η ποίηση είναι σχεδόν απύσχα με την εξαίρεση του ποιήματος «Θάλασσα» του ρομαντικού ποιητή Ηλία Τανταλίδη από την Κωνσταντινούπολη.⁵²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει σειρά άρθρων που αφορούν τις γυναίκες. Η στήλη ονομάζεται *Τα του συρμού* και περιλαμβάνει ενδυματολογικές προτάσεις αναφορικά με την παρισινή μόδα της εποχής. Τα κείμενα συνοδεύονται από επιχρωματισμένες λιθογραφίες όπου παρουσιάζονται τα προτεινόμενα σύνολα. Τη στήλη υπογράφει ο Σκυλίσσης με το ψευδώνυμο Ζωή Πολυμόχθου. Πέρα από τις συμβουλές για θέματα μόδας, ο Σκυλίσσης παραθέτει και διάφορα σχόλια που συχνά έχουν να κάνουν με την ελληνική παροιμία στο Παρίσι.

Οι αναφορές στην πολιτική ζωή είναι ελάχιστες και παίρνουν κυρίως τη μορφή περιστασιακών σχολίων ή γελοιογραφιών. Ο εκδότης δεν θεωρεί απαραίτητη την παρουσία πολιτικών άρθρων, όπως σχολιάζει στην Εισαγωγή του πρώτου τεύχους του περιοδικού. Για τα πολιτικά ζητήματα παραπέμπει τους αναγνώστες του στην εφημερίδα *Ημέρα* που εξέδιδε στην Τεργέστη.

Το περιοδικό περιέχει εικονογράφηση που είναι άμεσα συνδεδεμένη με το περιεχόμενο των θεμάτων. Περιλαμβάνει πορτρέτα Ελλήνων και ξένων, εικόνες ζώων, φυτών κ.ά.

Ο εκδότης του περιοδικού είναι ο κύριος συντάκτης. Τα περιεχόμενα στην πλειονότητά τους προέρχονται «των μάλιστα πεφημισμένων συγγραμμάτων και

47. Στο ίδιο, Β' έτος, Δεκ. 1869, τχ. 24, σ. 380.

48. Στο ίδιο, Β' έτος, Δεκ. 1869, τχ. 24, σ. 380.

49. Στο ίδιο, Α' έτος, Ιαν. 1868, τχ. 1, σ. 1.

50. Στο ίδιο, Α' έτος, Φεβρουάριος 1868, τχ. 2, σ. 33-35.

51. Στο ίδιο, Α' έτος, Μάρτ. 1868, τχ. 3, σ. 82-83.

52. Στο ίδιο, Β' έτος, Αυγ. 1869, τχ. 20, σ. 256.

περιοδικών φύλλων του πεφωτισμένου κόσμου», σύμφωνα με τον Σκυλίσση.⁵³ Δημοσιεύονται επίσης ενυπόγραφα αποσπάσματα από γνωστά έργα της εποχής όπως από την *Ιστορία του ελληνικού έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου⁵⁴ ή από το έργο *Βυζαντιναί μελέται* του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου.⁵⁵

Το περιοδικό *Μύρια Όσα* απευθύνεται σε όλη την οικογένεια. Με θέματα οικιακής οικονομίας και ειδικές στήλες για τις γυναίκες αλλά και με πληροφορίες για φυτά, ζώα και εξωτικούς λαούς αποτελεί ένα είδος μικρής εγκυκλοπαίδειας, προσιτής και στα παιδιά.

Χαρακτηριστική, τέλος, της αλληλεπίδρασης και των σχέσεων ανάμεσα στις ελληνικές περιοδικές εκδόσεις που κυκλοφόρησαν στο Παρίσι είναι η αναφορά που κάνει ο Βρετός για τα *Μύρια Όσα* στις σελίδες του περιοδικού *Εθνικόν Ημερολόγιον*. Με κολακευτικά λόγια, όπως είδαμε αντίστοιχα και στην περίπτωση του Σκυλίσση, χαρακτηρίζει το περιοδικό ως: «Σύγγραμμα συναινούν το τερπνόν μετά του ωφελίμου, καταβάλλον πάσαν προσπάθειαν προς ύψωσιν του εθνικού φρονήματος εν ταις καθ' ημάς οικογενείαις...».⁵⁶

Θετικό τέλος είναι και το σχόλιο του Marquis de Queux de Saint-Hilaire, ο οποίος το χαρακτηρίζει ως «εικονογραφικό περιοδικό, τόσο ενδιαφέρον και τόσο λογοτεχνικά συνταγμένο από τον κ. Σκυλίσση».⁵⁷

γ) Εθνική (Γραφική) Επιθεώρησης

Η κυκλοφορία του περιοδικού *Εθνική Επιθεώρησης* στο Παρίσι στις αρχές της δεκαετίας του 1870 αλλάζει τα μέχρι τότε δεδομένα για τα ελληνικά περιοδικά. Με την εμφάνισή του εγκαινιάζονται τα «εικονογραφικά» περιοδικά που στοχεύουν στην προσφορά πολλών εικόνων, υψηλής ποιότητας και μεγάλης ποικιλίας.⁵⁸

Εκδότης και διευθυντής ήταν ο γιατρός Αλέξανδρος Μεϋμάρ. Γεννημένος στη Σμύρνη το 1836, απέκτησε τη γαλλική υπηκοότητα το 1877.⁵⁹ Στο εξώφυλλο αναφέρεται ότι ο Μεϋμάρ εξέδιδε το περιοδικό με τη βοήθεια «λογίων ομογενών».

53. Στο ίδιο, Β' έτος, Δεκ. 1869, τχ. 24, σ. 379.

54. Στο ίδιο, Α' έτος, Ιαν. 1868, τχ. 1, σ. 7-8.

55. Στο ίδιο, Α' έτος, Μάρτ. 1868, τχ. 3, σ. 66-69.

56. «Βιβλία», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1869, σ. 16-17.

57. (Marquis de) Queux de Saint-Hilaire, *Notice des principales publications*, ό.π., σ. 381. Δική μας μετάφραση από τα γαλλικά.

58. Βλ. Μ. Καρπόζηλου, ό.π., σ. 131, η οποία χρησιμοποιεί και τον όρο «εικονογραφικά». Ακόμη βλ. το σχόλιο του Α. Ρ. Ραγκαβή ο οποίος αναφέρει τον Μεϋμάρ ως «πρώτον επιχειρήσαντα έκδοσιν ωραίου και πολυτελούς ελληνικού περιοδικού μετ' αξιολόγων εικόνων». Α. Ρ. Ραγκαβής, ό.π., τ. ΙΙΙ, σ. 369.

59. Η απόφαση για την παραχώρηση στον Μεϋμάρ της γαλλικής υπηκοότητας, με βάση τα αρχεία του γαλλικού Υπουργείου Δικαιοσύνης, δημοσιεύτηκε το 1877.

Μηνιαία έκδοση, η *Εθνική Επιθεώρησης* γνώρισε διακοπές στην κυκλοφορία της. Εκδόθηκε αρχικά από το Σεπτέμβριο του 1869 μέχρι το Σεπτέμβριο του 1870 (τεύχη 1-12). Μετά από διακοπή ενός έτους, επανακυκλοφόρησε το Σεπτέμβριο του 1871 μέχρι τον Αύγουστο του 1872 (τεύχη 13-24). Σύμφωνα με τον εκδότη η διακοπή οφείλεται στις πολιτικές περιστάσεις (εννοώντας προφανώς τον πόλεμο στη Γαλλία) και σε μία μακροχρόνια ασθένεια του ιδίου. Κατά την περίοδο 1871-1872 προστέθηκε ο υπότιτλος: «Σύγχρονος Πολιτική - Κοινωνική Οικονομία - Επιστήμαι - Φιλολογία - Καλλιτεχνία - Περιηγήσεις - Εμπόριον - Βιομηχανία». Μετά από νέα αναστολή της κυκλοφορίας για δύομισι χρόνια, επανεκδίδεται από τον Ιανουάριο του 1875 μέχρι το Μάιο του 1877 (τεύχη 25-53). Κατά το διάστημα αυτό προστίθεται το επίθετο *Γραφική* στον τίτλο *Εθνική Επιθεώρησης* ενώ δεν αναφέρεται ο υπότιτλος.

Οι διαστάσεις, για την περίοδο 1870-1872, είναι 40 (ύψος) × 28 εκ. (πλάτος). Στην επόμενη φάση, 1875-1877, αλλάζουν σε 37 × 25 εκ. Ως τυπογραφεία στο Παρίσι αναφέρονται η Γενική Τυπογραφία, η Ελληνική Τυπογραφία και η Librairie Maisonneuve.

Η υψηλή τιμή του περιοδικού (η ετήσια συνδρομή κυμαίνεται από 35 έως 45 γαλλικά φράγκα) οφείλεται προφανώς στην πλούσια εικονογράφηση. Η διεύθυνση του περιοδικού προσπαθεί να δικαιολογηθεί: «Διό προς τους μεμφομένους αυτό ως βαρύντιμον αποκρινόμεθα ότι ουδέ επί δεκαπλασίου τιμή ηδύναντο αν ίνα πορίσωνται τας εν τη Εθνική Επιθεωρήσει εκτεθείσας μέχρι τούδε υποθέσεις, αγοράζοντες ιδίας περί αυτών πραγματείας εν άλλαις γλώσσαις».⁶⁰

Η *Εθνική Επιθεώρησης* υπολογίζει τους εγγεγραμμένους συνδρομητές της «περί τους 1500» κατά την πρώτη χρονιά έκδοσης.⁶¹ Το δίκτυο των ανταποκριτών διευρύνθηκε σταδιακά. Στα πρώτα βήματα του περιοδικού ανταποκριτές αναφέρονται (εν Αθήναις, εν Αλεξανδρεία, εν Βιέννη, εν Θεσσαλονίκη, εν Καΐρω, εν Κωνσταντινουπόλει, εν Σμύρνη, εν Κυδωνίαις, εν Λονδίνω, εν Λιβερπούλη, εν Μαγκεστρία, εν Μασσαλία, εν Μυτιλήνη, εν Οδησσώ, εν Σύρω).⁶² Το 1875 ο αριθμός των πόλεων που παρατίθεται είναι πολύ μεγαλύτερος. Το νέο δίκτυο ανταποκριτών απλώνεται (εν Πάτραις, εν Κερκύρα, εν Χίω, εν Μεσσήνη, εν Τραπεζούντι, εν Βουκουρεστίω, εν Ιάσσιω, εν Ολτενίτζα, εν Βρατίλα, εν Γαλατσίω, εν Γιουργέβω, εν Κραϊόβα, εν Ισμαϊλία, εν Πετροπούλει, εν Ραιδεστώ, εν Αδριανουπόλει, εν Φιλιππουπόλει, εν Κωσταντσα, εν Βάρνη, εν Τερ-

60. *Εθνική Επιθεώρησης*, Β' έτος, Σεπτ. 1871, τ. 13, στην αρχή του τεύχους χωρίς αναφορά σελίδας.

61. Το αναφέρει ο εκδότης όταν επανακυκλοφορεί η *Εθνική Επιθεώρησης* (Σεπτ. 1871) απευθυνόμενος προς τους συνδρομητές. Στο ίδιο.

62. Βλ. ενδεικτικά, *Εθνική Επιθεώρησης*, Α' έτος, Νοεμ. 1869, τ. 2, στις τελευταίες σελίδες. Η αναφορά των πόλεων στο κείμενό μας ακολουθεί τη σειρά του εκδότη.

γέστη, εν Βηρυττώ, εν Ιερουσαλήμ, εν Ιωαννίνους, εν Βενετία». ⁶³ Οι ανταποκριτές αμείβονταν σε είδος: ένα αντίτυπο δωρεάν για κάθε δέκα νέους συνδρομητές. ⁶⁴

Προκειμένου να ενθαρρύνει την κυκλοφορία του περιοδικού ο Μεϊμάρ αναφέρει από το 1875 στη μέσα όψη του εξωφύλλου του περιοδικού ότι φρόντισε για τη δωρεάν διανομή της σε όλα τα σχολεία της Ελλάδας, χάρη στην οικονομική ενίσχυση του Υπουργείου Παιδείας καθώς και σε σχολεία στις περιοχές εκείνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας όπου υπήρχαν τουλάχιστον δέκα συνδρομητές.

Τα οικονομικά προβλήματα φαίνεται ότι είναι αυτά που οδήγησαν σε αναστολή της κυκλοφορίας του περιοδικού *Εθνική Επιθεώρησης*. Προς το τέλος του 1875 ο εκδότης καλεί τους συνδρομητές να σταματήσουν να καθυστερούν τις πληρωμές. ⁶⁵

Ως προς τη γλωσσική μορφή επιλέγεται η καθαρεύουσα. Σχετικά με τη γλώσσα του περιοδικού *Εθνική Επιθεώρησης* έχει ενδιαφέρον το σχόλιο ενός Γάλλου, του J. Blanchard, το οποίο αναδημοσιεύεται στο περιοδικό: «Η γλώσσα της Εθνικής Επιθεωρήσεως είναι αυτή που χρησιμοποιούν όλοι οι πεφωτισμένοι άνθρωποι της Ελλάδας, αυτή των βιβλίων και των εφημερίδων, σαφώς προτιμότερη, κατά τη γνώμη μας, από τις χυδαίες λαλίες των αχθοφόρων και των οδοκαθαριστών». ⁶⁶ Στην αντίθετη κατεύθυνση ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής αποδοκιμάζει την επιμονή του εκδότη στη χρήση αρχαϊσμών την οποία θεωρεί μία από τις αιτίες για την αρνητική υποδοχή της έκδοσης από ορισμένους αναγνώστες της εποχής. ⁶⁷ Ο Μεϊμάρ απολογείται: «Επιτραπέτω ίνα είπωμεν ολίγα τινά περί της γλώσσης του συγγράμματος, ην τινές κατηγορήσαν ημών ως λίαν ελληνιζόντων· διότι αντί του γράφειν γαλλιστί ή ιταλιστί δι' ελληνικών λέξεων, ως πράττουσι πολλοί παρ' ημίν, φιλοτιμούμεθα ίνα λαλώμεν ελληνιστί κατά δύναμιν». ⁶⁸

Ποικίλης ύλης, προσφέρει εγκυκλοπαιδικές γνώσεις στους αναγνώστες, χωρίς ωστόσο να περιλαμβάνει την ποικιλία των θεμάτων που συναντούμε στο

63. Βλ. ενδεικτικά, *Εθνική Επιθεώρησης*, Γ' έτος, Ιαν. 1875, τχ. 25, στις τελευταίες σελίδες. Η αναφορά των πόλεων στο κείμενό μας ακολουθεί τη σειρά του εκδότη.

64. Βλ. στα τχ. 1-24 στο τέλος.

65. Βλ. την αγγελία στην πρώτη σελίδα του περιοδικού *Εθνική Επιθεώρησης*, Γ' έτος, Νοέμ. 1875, τχ. 35.

66. «Revue Hellénique Illustrée», *Εθνική Επιθεώρησης*, Γ' έτος, Ιουλ. 1875, τχ. 31, σ. 150. Το άρθρο είχε αρχικά δημοσιευτεί στη γαλλική *Revue de l'instruction publique* και αναδημοσιεύεται. Δική μας μετάφραση από τα γαλλικά.

67. Βλ. Α. Ρ. Ραγκαβής, ό.π., τ. IV, σ. 22.

68. *Εθνική Επιθεώρησης*, Β' έτος, Σεπτ. 1871, τχ. 13, στην αρχή του τεύχους χωρίς αναφορά σελίδας.

Εθνικόν Ημερολόγιον ή στα *Μύρια Όσα*. Εκτός από την παρουσίαση επιστημονικών θεμάτων (όπως τα αερόστατα),⁶⁹ η έκδοση περιλαμβάνει αναφορές σε σταθμούς από την ιστορία της τέχνης (π.χ. «Η σχολή της Φλωρεντίας. Μιχαήλ Άγγελος»),⁷⁰ ιστορικές αφηγήσεις (όπως «οι Άραβες εν Ισπανία»),⁷¹ βιογραφίες Ελλήνων κυρίως, αλλά και ξένων, ταξιδιωτικές περιηγήσεις.

Σε κάθε τεύχος ο εκδότης εκθέτει τον προβληματισμό του για ζητήματα που αναφέρονται κυρίως στην ελληνική πραγματικότητα της εποχής και σπανιότερα στη γαλλική ή στη διεθνή σκηνή. Συναντώνται συχνά οι στήλες «Έργα και Ημέραι», «Ποικίλα» όπου παρουσιάζονται αξιοπερίεργα συμβάντα συγκεντρωμένα από διάφορα μέρη του κόσμου. Η λογοτεχνία, ελάχιστα παρούσα, εκπροσωπείται από ποιήματα και αποσπάσματα τραγωδιών (π.χ. η τραγωδία «Δούκας» του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή).⁷² Από το 1875 εμφανίζονται πιο συστηματικά αγγελίες, ανακοινώσεις και παρουσιάσεις βιβλίων.

Οι εικόνες της έκδοσης σχετίζονται στην πλειονότητά τους με τα περιεχόμενα, δίνοντας την ευκαιρία στο συγγραφέα να τα φωτίσει περισσότερο. Σε μια εποχή γενικότερης έλλειψης φωτογραφιών, οι απεικονίσεις ποικίλλουν. από την «αναρρίχηση στις Άλπεις»⁷³ έως τις «υπόγειες στοές Παρισιών».⁷⁴ Συναντούμε ακόμη εικόνες προσώπων των οποίων η βιογραφία παρουσιάζεται στο συγκεκριμένο τεύχος αναλυτικά. Οι περισσότερες απεικονίσεις φαίνεται ότι προέρχονταν από γαλλικά ή άλλα ευρωπαϊκά περιοδικά, καθώς συνήθως υπογράφονται από γάλλους καλλιτέχνες ή άλλους, πάντως όχι Έλληνες. Αυτή η παρατήρηση επιβεβαιώνεται από τον Marquis de Queux de Saint-Hilaire ο οποίος σημειώνει ότι οι γκραβούρες που περιλαμβάνονταν στην έκδοση ήταν δανεισμένες από γαλλικά φύλλα.⁷⁵

Υπογράφουν τα άρθρα τους ο εκδότης (χρησιμοποιώντας τα αρχικά Α. Μ.), ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο Marquis de Queux de Saint-Hilaire, και λίγοι ακόμη συνεργάτες του περιοδικού. Ορισμένοι υπογράφουν με ψευδώνυμα. Πάντως, τα περισσότερα άρθρα είναι ανώνυμα. Συχνά αναφέρονται οι πηγές από όπου αντλείται το υλικό, ιδιαίτερα στις στήλες «Έργα και Ημέραι», «Ποικίλα». Πρόκειται για εφημερίδες αμερικανικές, αγγλικές, μαλτέζι-

69. Βλ. ενδεικτικά στο *ίδιο*, Β' έτος, τχ. 14, σ. 60-63, τχ. 15, σ. 90-94, τχ. 29, σ. 21-23.

70. Στο *ίδιο*, Β' έτος, Σεπτ. 1871, τχ. 13, σ. 15-20.

71. Στο *ίδιο*, Β' έτος, Φεβρ. 1872, τχ. 18, σ. 172-177.

72. Στο *ίδιο*, Β' έτος, Μάιος 1872, τχ. 21, σ. 257-261, Ιούν. 1872, τχ. 22, σ. 290-294, Ιούλ. 1872, τχ. 23, σ. 330-334 και Αύγ. 1872, τχ. 24, σ. 360-364.

73. Στο *ίδιο*, Γ' έτος, Σεπτ. 1875, τχ. 33, σ. 198-199.

74. Στο *ίδιο*, Β' έτος, Μάρτ. 1872, τχ. 19, σ. 216.

75. Βλ. (marquis de) Queux de Saint-Hilaire, *Notice des principales publications*, ό.π., σ. 381.

κας κ.ά., όπως οι *New York Times*, *Daily News* (Αγγλία), *The Time of Malta*, *Wanederer* (Βιέννη).

Κρίνοντας από την έκταση της εικονογράφησης αλλά και την ποικιλία των περιεχομένων, με μικρή αναφορά στην πολιτική ζωή, συμπεραίνουμε ότι η έκδοση στόχευε σε όλες τις ηλικίες και στα δύο φύλα.

Αξίζει να αναφερθεί, τέλος, η διαμάχη ανάμεσα στον εκδότη του περιοδικού *Εθνική Επιθεώρησης* και στον *Σκυλίσση*, που εξέδιδε το περιοδικό *Μύρια Όσα*, με αφορμή τη δυσφήμιση του περιοδικού *Εθνική Επιθεώρησης* στην εφημερίδα *Ημέρα* του *Σκυλίσση*. Οι δύο εκδότες ανταλλάσσουν σε υβριστικό ύφος κατηγορίες περί γλωσσικής ορθότητας και δημοσιογραφικής ικανότητας.⁷⁶

Η έμφαση στην πολιτική

α) *Revue grecque*

Ως ιδιοκτήτης, διευθυντής και αρχισυντάκτης της *Revue grecque* αναφέρεται ο Α.- Ι. Μανούσος (Α.- J. Manoussos). Το περιοδικό συνοδεύεται από τον υπό-τιτλο «publication bi-mensuelle politique, littéraire, scientifique, financière».

Δε διαθέτουμε ακριβή στοιχεία για τη διάρκεια της έκδοσης καθώς έχουμε εντοπίσει τα 13 πρώτα τεύχη. Πρόκειται για δεκαπενθήμερο περιοδικό με την εξαίρεση του μήνα Μαρτίου 1886 που κυκλοφόρησε μόνο ένα τεύχος. Πιο συγκεκριμένα τα τεύχη κυκλοφόρησαν στις 10 και 25 Φεβρουαρίου 1886, το Μάρτιο στις 10 του μήνα, από τον Απρίλιο και μέχρι τον Αύγουστο 1886 την 1η και 16η ημέρα κάθε μήνα. Στα πρώτα τέσσερα τεύχη ο Μανούσος μοιράζεται τη διεύθυνση με τον Léon Loicq. Στο έβδομο τεύχος ο Loicq εξηγεί ότι παραιτήθηκε από τη διεύθυνση λόγω φόρτου εργασίας. Στο τεύχος 13 ο Μανούσος αναφέρεται ως ιδιοκτήτης και αρχισυντάκτης, ο C.- A. Xydias-Typaldos ως διευθυντής και ο G. Aubry ως γραμματέας της σύνταξης. Οι διαστάσεις του περιοδικού είναι 25 (ύψος)×16 εκ. (πλάτος). Τυπωνόταν στο Παρίσι, στο τυπογραφείο του J. Kugelman.

Η *Revue grecque* ήταν διαθέσιμη στους αναγνώστες με ετήσια ή εξαμηνιαία συνδρομή οι οποίες για τη Γαλλία ανέρχονταν σε 20 και 12 γαλλικά φράγκα αντίστοιχα. Η τιμή των συνδρομών για το εξωτερικό ήταν 25 και 14 γαλλικά φράγκα. Η τιμή τεύχους ήταν ένα γαλλικό φράγκο, τιμή αρκετά υψηλή αν τη συγκρίνουμε με την αυτή των γαλλικών εφημερίδων που ήταν συνήθως 20 ή 15 centimes.⁷⁷

76. Βλ. *Εθνική Επιθεώρησης*, Α' έτος, Σεπτ. 1869, τχ. 1, σ. 1-2.

77. Βλ. Pierre Albert, *La presse française*, Παρίσι, La documentation française, 1998, σ. 169.

Η εμφάνιση του περιοδικού τη δεκαετία του 1880 συνδέεται με τις πολιτικές ανησυχίες του ιδιοκτήτη της. Το πρώτο της φύλλο κυκλοφορεί εν μέσω πολιτικής αναταραχής στην Ελλάδα. Η προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Βουλγαρία πυροδότησε έντονες λαϊκές αντιδράσεις στο ελληνικό βασίλειο. Η ελληνική κυβέρνηση αποφασίζει να ξεκινήσει πολεμικές προετοιμασίες εναντίον της Τουρκίας ενώ οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, με εξαίρεση τη Γαλλία, προκειμένου να αποφευχθεί ο πόλεμος, επιχειρούν να επιβάλουν την ειρήνη διά της βίας προβαίνοντας σε αποκλεισμό των κυριότερων λιμανιών της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Σε αυτό το κλίμα, η διεύθυνση της *Revue grecque* επιδιώκει να δημιουργήσει ένα μέσο προώθησης των ελληνικών συμφερόντων στη Γαλλία. Ταυτόχρονα, οι εκδότες στοχεύουν στην αναζωπύρωση του γαλλικού φιλελληνισμού. Η γλώσσα σύνταξης του περιοδικού είναι η γαλλική προφανώς για να έχει απήχηση στους γαλλόφωνους αναγνώστες.

Τα άρθρα περί πολιτικής, που συναντώνται σε κάθε τεύχος (όπως η στήλη *La politique en Grèce*), σχολιάζουν κατά κύριο λόγο τη σύγχρονη πολιτική ζωή στο ελληνικό βασίλειο, με σαφή τοποθέτηση υπέρ του Χαρίλαου Τρικούπη. Κατά τα άλλα, η θεματολογία ανταποκρίνεται σε γενικές γραμμές σε ό,τι επαγγέλλεται ο υπότιτλος καλύπτοντας και τα πεδία της οικονομίας και της λογοτεχνίας, όχι όμως ιδιαίτερα αυτό της επιστήμης (της εκλαϊκευμένης έστω), το οποίο είχε σημαντική παρουσία στις εκδόσεις που προαναφέρθηκαν.

Στην ύλη περιλαμβάνονται ακόμη ιστορικές αφηγήσεις (για παράδειγμα μία σειρά άρθρων με τον τίτλο *Byzance*, με φιλοδοξία «την πραγματική αποκατάσταση όλων των εθνοτήτων που συγκροτούσαν τη μεγάλη βυζαντινή αυτοκρατορία»),⁷⁸ θέματα με λογοτεχνικό και κυρίως πολιτιστικό ενδιαφέρον, όπως μία σχολιασμένη παρουσίαση παρισινών θεαμάτων, καθώς και μυθιστορήματα. Σε ορισμένα τεύχη δημοσιεύονται και παρουσιάσεις βιβλίων. Στην έκδοση δεν εμφανίζεται εικονογράφηση.

Τα περισσότερα άρθρα είναι ανυπόγραφα εκτός από το πρώτο άρθρο κάθε τεύχους που αναφέρεται στην πολιτική ζωή στην Ελλάδα και υπογράφεται από τον ίδιο τον Μανούσο. Οι συνεργάτες του περιοδικού είναι κυρίως Γάλλοι. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο φιλέλληνας λόγιος και φιλόλογος Emile Legrand και διευθυντές γαλλικών σχολείων της εποχής. Ως τακτικοί συνεργάτες αναφέρονται ο Maxime Serpeille, ο Michel Kanner, ο στρατηγός Türr.

β) *L'Hellade*

Σχεδόν δέκα χρόνια μετά την κυκλοφορία της *Revue grecque*, εμφανίζεται

78. *Revue grecque*, 16 avril 1886, τχ. 5, σ. 148-153, 16 mai 1886, τχ. 6, σ. 164-172, 16 mai 1886, τχ. 7, σ. 197-198.

μία άλλη ελληνική έκδοση στο Παρίσι. Πρόκειται για το περιοδικό *L'Hellade* με τον υπότιτλο «Journal des Etudiants Hellènes en France». Διευθυντής του περιοδικού ήταν ο Φωκίων Ν. Μπαρμπάτης (Phocion N. Barbatis). Τα μόνα βιογραφικά στοιχεία που μπορέσαμε να εντοπίσουμε για τον Μπαρμπάτη είναι μία διατριβή του στην ιατρική που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1916⁷⁹ καθώς επίσης και την πληροφορία ότι γεννήθηκε στο Σουλινά της Ρουμανίας το 1868, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος στο εξώφυλλο της διατριβής αυτής. Με βάση αυτά τα δεδομένα μπορούμε να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι ο Μπαρμπάτης ήταν φοιτητής της ιατρικής στο Παρίσι την περίοδο που κυκλοφόρησε το περιοδικό.

Στο πλαίσιο της έρευνάς μας καταφέραμε να εντοπίσουμε τα δύο πρώτα τεύχη χωρίς να διαθέτουμε άλλα στοιχεία για τη διάρκεια της έκδοσης. Το πρώτο τεύχος κυκλοφόρησε στο Παρίσι στις 24 Νοεμβρίου 1894 και το δεύτερο στις 8 Δεκεμβρίου της ίδιας χρονιάς. Οι διαστάσεις του περιοδικού είναι 28 (ύψος)×19,4 εκ. (πλάτος). Η εκτύπωση γινόταν στο τυπογραφείο του G. Gourdineau στο Παρίσι.

Η ετήσια συνδρομή ανερχόταν σε 10 γαλλικά φράγκα για το Παρίσι, 15 για τη γαλλική επαρχία και 20 για το εξωτερικό, ενώ η αναγραφόμενη τιμή φύλλου ήταν 0,15 γαλλικά φράγκα, τιμή ανάλογη με αυτή των γαλλικών εφημερίδων της εποχής.

Επιθυμία του εκδότη είναι να αποκαταστήσει την Ελλάδα στα μάτια της Ευρώπης. Το περιοδικό εκδίδεται ένα χρόνο μετά την κήρυξη της πτώχευσης από την κυβέρνηση Τρικούπη, σε μία περίοδο διεθνούς ανυποληψίας του ελληνικού κράτους. Γλώσσα σύνταξης του περιοδικού είναι η γαλλική. Η Ελλάδα διέρχεται οικονομική και πολιτική κρίση και ο Μπαρμπάτης προσπαθεί να ευαισθητοποιήσει υπέρ των ελληνικών συμφερόντων τη γαλλική κοινή γνώμη και όχι μόνο. Στην Ελλάδα επικρατούσε ανάλογος «εθνικός» αναβρασμός. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Νοέμβριο του 1894 ιδρύθηκε και η συνωμοτική οργάνωση «Εθνική Εταιρεία» η οποία, σύμφωνα με το πρώτο της καταστατικό, στόχευε στην προστασία των δικαιωμάτων των υπόδουλων Ελλήνων.

Στην ύλη προτάσσεται ένα είδος εισαγωγικού σημειώματος που τιτλοφορείται *L'Amour des Français pour l'Hellade* όπου γάλλοι φιλέλληνες λόγιοι εκθέτουν την αγάπη και το θαυμασμό τους για την Ελλάδα. Στο πρώτο τεύχος γράφει η συγγραφέας Juliette Adam και στο δεύτερο ο M. G. Lafenestre του Institut de France. Ακολουθεί δε σταθερά το σημείωμα του εκδότη στο οποίο γίνεται λόγος υπέρ της Ελλάδας (στο πρώτο τεύχος ο Μπαρμπάτης αποδίδει στην «οδυνηρή τουρκική σκλαβιά» την αδυναμία της Ελλάδας να αντα-

79. Phocion Barbatis, *L'inspection médicale des écoles (Etude médico-sociale)*, Thèse en médecine, Παρίσι, Vigot Frères éditeurs, 1916.

ποκριθεί στις προσδοκίες του «πολιτισμένου κόσμου»⁸⁰ ενώ στο δεύτερο αναφέρεται με κολακευτικά σχόλια στον Παρθενώνα).⁸¹

Στα περιεχόμενα περιλαμβάνονται θέματα της ελληνικής πολιτικής επικαιρότητας, ειδήσεις από την παρισινή ζωή, ειδική στήλη για την τουρκική κοινωνία και αξιοπερίεργα από διάφορα μέρη του κόσμου. Εντάσσονται ακόμη στην ύλη ζητήματα ιστορικά (όπως η αναφορά στον Ναπολέοντα Α' και το γαλλικό στρατό),⁸² άρθρα για την ιστορία της τέχνης, βιβλιοπαρουσιάσεις και ένα διήγημα. Στο περιοδικό δεν εμφανίζεται εικονογράφηση.

Πάντως, η θεματολογία δεν ανταποκρίνεται στον υπότιτλο, τουλάχιστον για τα δύο τεύχη που έχουμε εντοπίσει, καθώς δεν πρόκειται για έκδοση που αντιπροσωπεύει ουσιαστικά τους Έλληνες φοιτητές στη Γαλλία. Δεν τίθενται προβλήματα ή αιτήματα των φοιτητών και δε γίνεται αναφορά ούτε καν σε νέα της φοιτητικής τους ζωής.⁸³

Στους συνεργάτες του περιοδικού συγκαταλέγονται Έλληνες και Γάλλοι. Τα περισσότερα άρθρα είναι ενυπόγραφα. Αρθρογραφούν δύο Έλληνες φοιτητές, ο Κ. Παπαδημητριάδης (C. Pappadimitriadés) και ο Γ. ή Κ. Παντσ(ζ)αρίδης [G. ή C. Pants(d)aridés] και οι Γάλλοι Kléber de Margerie και Horace Valbel, ενώ χρησιμοποιούνται και ψευδώνυμα, όπως Sapho ή Alexandre.

γ) *L'Hellénisme*

Στην περίπτωση του περιοδικού *L'Hellénisme* οι εκδότες είναι γνωστοί και οι προθέσεις τους σαφείς. Το περιοδικό εκδίδει η εθνική εταιρεία «Ο Ελληνισμός» η οποία διακηρύσσει ότι υπερασπίζεται τα συμφέροντα όλων των Ελλήνων ανεξάρτητα από την υπηκοότητά τους. Η ομότιτλη ελληνική έκδοση⁸⁴ είχε κυκλοφορήσει για πρώτη φορά από την εταιρεία στην Αθήνα ήδη από το 1898.

Πρόεδρος της εταιρείας «Ο Ελληνισμός» ήταν ο Νεοκλής Καζάτζης.⁸⁵ Κα-

80. *L'Hellade*, 24 novembre 1894, τχ. 1, σ. 4-5.

81. Στο ίδιο, 8 décembre 1894, τχ. 2, σ. 4-5.

82. Στο ίδιο, 8 décembre 1894, τχ. 2, σ. 9-10.

83. Για τους Έλληνες φοιτητές στο Παρίσι πβ. τη διατριβή: Nikolaos Manitakis, *L'essor de la mobilité internationale à l'âge des Etats-nations. Une étude de cas: les étudiants grecs en France (1880-1940)*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι, 2004.

84. Για το περιοδικό *Ελληνισμός* βλ. Δ. Γιαραλή και Μ. Ζάγκλη, *Το περιοδικό Ελληνισμός (1898-1915, 1928-1932)*. Παρουσίαση - Βιβλιογραφική καταγραφή, Επιστημονική επιτηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα Αρ. 55, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Δωδώνη, 1993.

85. Για την πολιτική φιλοσοφία του Καζάτζη, βλ. τη διατριβή: Γιώργος Κόκκινος, *Πολιτική φιλοσοφία, κοινωνική φιλοσοφία και ιδεολογία (1894-1936)*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1994 και την Εισαγωγή της Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου στο Νεοκλής Καζάτζης, *Η Γαλλική επανάσταση, μέρος έκτον*, Αθήνα, Τροχαλία, 1993.

θηγητής πανεπιστημίου, διανοούμενος με πολιτική δράση, ταξίδεψε στην Ευρώπη για να προωθήσει τους σκοπούς της εταιρείας στην ευρωπαϊκή διανοήση. Στο πλαίσιο αυτό ίδρυσε παράρτημα της εταιρείας στο Παρίσι με πρόεδρο το γιατρό Σ. Κλάδο. Τα μέλη του παραρτήματος θα εκδώσουν το περιοδικό *L'Hellénisme* στο Παρίσι από το 1904 έως το 1912.

Έκδοση μηνιαία ή δεκαπενθήμερη για την οποία όμως δεν έχουμε σφαιρική εικόνα καθώς εντοπίσαμε ορισμένα μόνο τεύχη: 15 Μαΐου 1908 (τεύχος 10), Ιανουάριος - Ιούνιος 1909 (τεύχη 1-6), Ιανουάριος - Δεκέμβριος 1910 (τεύχη 1-12). Οι διαστάσεις τους είναι 25,5 (ύψος) × 16,5 εκ. (πλάτος) το 1909 και 24 × 16 εκ. το 1910. Τυπωνόταν στο τυπογραφείο του V. Goupy (1908) και του Lené (1910) στο Παρίσι. Η ετήσια συνδρομή ήταν 6 γαλλικά φράγκα το 1908 και 10 φράγκα το 1910, ενώ η τιμή τεύχους οριζόταν στα 25 γαλλικά centimes το 1908 και στο 1 γαλλικό φράγκο το 1910. Η έκδοση ήταν προσιτή σε ένα ευρύ κοινό καθώς η τιμή της ετήσιας συνδρομής αλλά και η τιμή του φύλλου ήταν σχετικά χαμηλές.

Η εταιρεία φρόντισε να ενισχύσει την ελληνική παρουσία στη Γαλλία και με τη σύσταση της *Ligue pour la défense des droits de l'Hellénisme*, η οποία δημιουργήθηκε την ίδια χρονιά με το περιοδικό (1904), με τη συμμετοχή πολλών γάλλων φιλελλήνων και με στόχο την προάσπιση των συμφερόντων των Ελλήνων που ζούσαν στις διάφορες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, εκπροσωπούμενη από τον πρέσβη Νικόλαο Δελιγιάννη, υποδέχεται θερμά την ίδρυση της Ένωσης ως μια προσπάθεια αναβίωσης του γαλλικού φιλελληνισμού σε εποχές κρίσιμες για τα συμφέροντα της Ελλάδας.⁸⁶

Η γλώσσα σύνταξης του *L'Hellénisme* είναι η γαλλική καθώς το περιοδικό επεδίωκε να αποτελέσει το μέσο «δι' ου ακούεται η ελληνική φωνή εις τα ευρωπαϊκά κέντρα και δι' ου κυρίως επικοινωνούμεν [τα μέλη της Εταιρείας] μετά του ευρωπαϊκού τύπου».⁸⁷

Η πλειονότητα των άρθρων που περιέχονται στα τεύχη που έχουν εντοπισθεί έχουν πολιτικό χαρακτήρα και αναφέρονται κυρίως στα συμφέροντα και τις προκλήσεις με τις οποίες έρχονταν αντιμέτωποι οι Έλληνες που κατοικούσαν εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους. Πιο συγκεκριμένα, μία κατηγορία άρθρων αναφέρεται στα προβλήματα των Ελλήνων που ζούσαν στην οθωμανική αυτοκρατορία (π.χ. «La persécution des Grecs en Turquie — Un document historique»),⁸⁸ ενώ περιλαμβάνεται και σειρά άρθρων για τους Έλ-

86. Βλ. τη σχετική έκθεση του πρέσβη, Α.Υ.Ε., κ' ααακ κ'. 51, 1, Πρεσβεία Ελλάδος στο Παρίσι, 15/28 Ιανουαρίου 1905.

87. *Ελληνισμός*, Ιαν. 1906, τχ. 97, σ. 69-70, ελληνική έκδοση.

88. *L'Hellénisme*, septième année, juillet - août 1910, τχ. 7-8, σ. 402-415.

λγνες που βρίσκονταν σε εδάφη που διεκδικούσε εκείνη την εποχή το βασίλειο της Ελλάδας (όπως «La question crétoise»⁸⁹ ή «Les écoles roumaines en Macédoine»⁹⁰). Περιλαμβάνονται ακόμη άρθρα για τον ελληνικό στρατό και το ναυτικό, για την ιστορία, την ιστορία της τέχνης, ταξιδιωτικές διηγήσεις, θέματα λογοτεχνικά (ξεχωρίζει μία σειρά άρθρων που αναφέρεται στον Jean Moréas και υπογράφεται από γάλλους φιλέλληνες),⁹¹ παρουσιάσεις βιβλίων και εφημερίδων. Τέλος, γίνεται αναφορά στις αρχαίες δημοκρατίες, αγαπημένο θέμα των φιελλήνων αναγνωστών. Δεν περιέχεται καθόλου εικονογράφηση.

Αρθρογραφούν διάφοροι γάλλοι φιλέλληνες, όπως ο πολιτικός Denys Cochin, ο εμπνευστής της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων Βαρώνος Pierre de Coubertin, ο εκδότης Alfred Berl, ο συγγραφέας Maurice Barrès, ο αρχαιολόγος Georges Perrot. Από τους Έλληνες συχνά αρθρογραφεί ο Νεοκλής Καζάκης, ο καθηγητής του διεθνούς δικαίου σε γαλλικά πανεπιστήμια και μετέπειτα διπλωμάτης Νικόλαος Πολίτης και ο συγγραφέας Ζαχαρίας Παπαντωνίου. Ας σημειωθεί ακόμη ότι ο Αναστάσιος Αδυσίδης, γιος του Κωστάκη Πασά, αξιωματούχου της τουρκικής κυβέρνησης, διοικητή της Κρήτης και της Σάμου, αναφέρεται ως αρχισυντάκτης και αρθρογράφος.

*Οι επιδράσεις στον ελληνικό περιοδικό Τύπο του Παρισιού:
ο ρόλος του ελληνικού και του γαλλικού περιβάλλοντος*

Ο ελληνικός Τύπος πρωτοεμφανίζεται στη γαλλική πρωτεύουσα λίγο πριν την επανάσταση του 1821. Έλληνες, μόνιμα ή παροδικά εγκαταστημένοι στο Παρίσι, εκδίδουν τα φιλολογικά περιοδικά⁹² *Μέλισσα* (1819-1821), *Αθηνά* (Φεβρουάριος - Μάιος 1819), *Μουσείον* (Ιούλιος 1819). Κεντρική διαγράφεται η μορφή του Κοραή, καθώς οι εκδότες των περιοδικών είτε ανήκουν στον κύκλο του έλληνα λόγιου είτε είναι ιδεολογικοί του αντίπαλοι. Τα περιοδικά αυτά αποτελούν το κατάλληλο πεδίο για να αναπτύξουν τις ιδεολογικές τους θέσεις και διαμάχες, ενώ με την προσφορά γνώσεων αποσκοπούν στην «παιδεία και

89. Στο ίδιο, septième année, février - mars 1910, τχ. 2-3, σ. 110-127.

90. Στο ίδιο, sixième année, mai - juin 1909, τχ. 5-6, σ. 365-368.

91. Στο ίδιο, septième année, février - mars 1910, τχ. 2-3, σ. 53-86; avril 1910, τχ. 4, σ. 204-211; και mai - juin 1910, τχ. 5-6, σ. 263-266.

92. Για τα περιοδικά αυτά βλ. Αγγελική Γαβαθά-Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ενρετήρια. Α'. Αθηνά, Καλλιόπη, Μέλισσα, το Μουσείον*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 11, 1971. *Μέλισσα η Εφημερίς Ελληνική, Τα προεπαναστατικά περιοδικά*, ΕΛΙΑ, 1984. Ανατύπωση με πολύ ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του Κ. Θ. Δημαρά για τα προεπαναστατικά περιοδικά στα Προλεγόμενα. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος Βιέννη - Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995.

παλιγγενεσία».⁹³ Η θεματολογία τους, ποικίλης ύλης, ανταναχλά το πνεύμα του Διαφωτισμού: με έντονο τον εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα τους, τα περιοδικά αυτά αποβλέπουν στην ανανέωση της παιδείας.⁹⁴

Οι ελληνικές περιοδικές εκδόσεις που εμφανίσθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στο Παρίσι επηρεάζονται από το Διαφωτισμό αλλά και από το ρομαντισμό. Προτεραιότητα για τους εκδότες τους αποτελεί η διάδοση των επιστημονικών επιτευγμάτων της Δύσης, στο πνεύμα του Διαφωτισμού. Ακόμη, σημαντική θέση κατέχουν η λογοτεχνία και οι τέχνες με μια διάθεση εγκυκλοπαιδισμού αλλά και ψυχαγωγίας των αναγνωστών.

Από την άλλη, οι περιοδικές αυτές εκδόσεις αποτυπώνουν την επιρροή του γερμανικού πολιτικού ρομαντισμού αναφορικά με την έννοια του έθνους. Η θεματολογία τους εγγράφεται, σε ορισμένες εκδόσεις εμφανέστερα, σε μια γενικότερη προσπάθεια για κατοχύρωση της συνέχειας του ελληνικού «έθνους», προσπάθεια η οποία παρατηρείται στον ελληνικό χώρο κυρίως από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Στη νέα κοσμοαντίληψη η αρχαιότητα, το βυζάντιο και ο νέος ελληνισμός αποτελούν ενότητα.⁹⁵

Στα περιεχόμενά τους συχνά καταγράφεται ένα ενδιαφέρον για τα ήθη και τα έθιμα, ελληνικά ή άλλα. Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ιστοριογραφίας. Στους συνεργάτες μερικών από τις εκδόσεις συγκαταλέγονται ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ενώ περιλαμβάνονται αποσπάσματα από τα έργα *Ιστορία του ελληνικού έθνους* και *Βυζαντιναί μελέται* αντίστοιχα.

Από όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι εκδότες των συγκεκριμένων ελληνικών περιοδικών εκδόσεων, αν και δραστηριοποιούνταν στη Γαλλία, παρακολουθούσαν από κοντά την κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα. Εξάλλου, αναπτύσσεται και ένας έντονος προβληματισμός για την εσωτερική κατάσταση στο νεοσύστατο κράτος. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα παραμένει κεντρικό σημείο αναφοράς που διατρέχει τις περιοδικές αυτές εκδόσεις του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα, έστω και αν ορισμένες χρησιμοποιούν ως γλώσσα σύνταξής τους τα γαλλικά.

93. Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), *Ο τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τ. Α', *Χειρόγραφες εφημερίδες 1821-1822, Σάλπιγξ Ελληνική 1821, Εφημερίς των Αθηνών 1824-1826*, Αθήνα, Ερμής, 1971, σ. ια'.

94. Anna Tabaki, «A propos d'une "typologie" de la presse périodique de langue grecque à l'ère des Lumières» στο P.- E. Knabe (εκδ.), *Opinion*, Berlin, Verlag Arno Spitz GmbH — European Science Foundation, Collection «Concepts et symboles du dix-huitième siècle européen», 2000, σ. 81-90.

95. Βλ. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων, ³2003, σ. 36-52 και γενικότερα Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, ²1985.

Παράλληλα, διαμορφώνεται μια δυναμική σχέση ανάμεσα στις εκδόσεις αυτές και στο γαλλικό περιβάλλον. Η σχέση μάλιστα αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον από πολλές απόψεις. Καταρχάς, σε μια γενικότερη θεώρηση, η κυκλοφορία των ελληνικών περιοδικών εκδόσεων συνδέεται στενά με την επικράτηση ενός ιδιαίτερα ευνοϊκού για τον Τύπο κλίματος στη Γαλλία του 19ου αιώνα. Οι παράγοντες που συνέβαλαν σε αυτήν την πρωτόγνωρη δυναμική ήταν η πρόοδος της τεχνολογίας τόσο στον τομέα της τυπογραφίας όσο και στην ταχύτητα διάδοσης της πληροφορίας με τον τηλεγράφο και το σιδηρόδρομο, η προοδευτική απελευθέρωση της περί Τύπου νομοθεσίας, όπως και η διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού με την καθιέρωση της δημόσιας εκπαίδευσης.⁹⁶ Παράλληλα, το Παρίσι αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους πόλους έλξης των ευρωπαϊών διανοουμένων και συγκεντρώνει το σαφώς μεγαλύτερο μέρος της πνευματικής παραγωγής στη Γαλλία.⁹⁷

Η επίδραση των εξελίξεων αυτών στον ελληνικό περιοδικό Τύπο γίνεται φανερή από το πλήθος των νέων εκδόσεων σε μία σχετικά ολιγομελή παροιμία, την πολυτέλεια της έκδοσης και την ύπαρξη εκτεταμένης εικονογράφησης (στις εκδόσεις της πρώτης περιόδου: *Εθνικόν Ημερολόγιον*, *Μύρια Όσα*, *Εθνική Επιθεώρησης*), τη χρήση ξένων εντύπων ως πηγών και τη βιβλιογραφική παρουσίαση ξένων εκδόσεων.

Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Ισιδωρίδη Σκυλίσση, εκδότη του περιοδικού *Μύρια Όσα*, περί της πνευματικής ακτινοβολίας της γαλλικής πρωτεύουσας: «Αυτή η πόλις των Παρισίων, η ευπορούσα παντός επιτηδείου προς έκδοσιν περιοδικού συγγράμματος οποίον προαιρούμεθα να καταστήσωμεν το ανά χείρας, προ πολλού εκάλει ημάς υποσχομένη αίσια».⁹⁸ Ο Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός, εκδότης του *Εθνικού Ημερολογίου*, σημειώνει σχετικά με την πολυτελή έκδοση του ημερολογίου: «Χρυσοδεδεμένον και περιέχον δώδεκα θέσεις διά φωτογραφικάς εικόνας, εν είδει λευκώματος, υπέρ τας εκατόν εικόνας και τοπιογραφίας».⁹⁹

Μια άλλη παράμετρος που φαίνεται να επηρέασε την απόφαση των εκδοτών για την έκδοση των περιοδικών στο Παρίσι αλλά και τα περιεχόμενά τους είναι η γαλλική παράδοση του φιλελληνισμού. Ως συνεργάτες των περιοδικών αναφέρονται συστηματικά γάλλοι ελληνιστές και φιλέλληνες. Προφανώς η υπογραφή κάποιου γνωστού γάλλου ελληνιστή προσέδιδε κύρος στις εκδόσεις, εξασφαλίζοντας μεγαλύτερη απήχηση στο ελληνόφωνο αλλά και στο ευρωπαϊκό

96. Βλ. P. Albert, *ό.π.*

97. Βλ. Christophe Charle, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée*, Παρίσι, Editions du Seuil, 1996 και πιο συγκεκριμένα σ. 106-110.

98. *Μύρια Όσα*, Α' έτος, Ιαν. 1868, τχ. 1, σ. 1.

99. «Αγγελίες», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1866, σ. 15.

αναγνωστικό κοινό. Η απήχηση αυτή ενδιέφερε τους εκδότες όχι μόνο για την κυκλοφορία των εκδόσεων («τραβήγματα») αλλά και για πολιτικούς λόγους, συγκεκριμένα την προώθηση των πολιτικών διακυβευμάτων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στη Γαλλία και κατά προέκταση στην Ευρώπη.

Πιο αναλυτικά, οι εκδότες των περιοδικών της πρώτης περιόδου δεν παραλείπουν να αναφερθούν «μετά δικαίου θαυμασμού και εθνικής ευγνωμοσύνης»¹⁰⁰ στην ίδρυση της *Association pour l'encouragement des études grecques*. Ο σύλλογος απέβλεπε στη «διάδοση των καλύτερων μεθόδων και στη δημοσίευση των πιο χρήσιμων βιβλίων για τη μελέτη της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας».¹⁰¹ Η εμφάνιση του συλλόγου σηματοδοτεί μια αναζωπύρωση του γαλλικού ενδιαφέροντος για την Ελλάδα. Οι έλληνες εκδότες στο Παρίσι ανταποκρίνονται θετικά σε αυτό το ενδιαφέρον. Καταχωρίζουν την αναγγελία ίδρυσης του συλλόγου και περιλαμβάνουν επιφανείς γάλλους ελληνιστές στον κατάλογο των συνεργατών (όπως ο Vladimir Brunet de Presle και ο Marquis de Queux de Saint-Hilaire, ιδρυτικά μέλη του συλλόγου). Στη συνέχεια, στα ελληνικά περιοδικά της δεύτερης περιόδου η έκκληση προς τους γάλλους φιλέλληνες διατυπώνεται ανοικτά και χωρίς περιστροφές.

Ποιος όμως ήταν ο ρόλος της επίσημης πολιτικής του ελληνικού κράτους απέναντι σε αυτές τις εκδοτικές προσπάθειες στη γαλλική πρωτεύουσα; Η διερεύνηση αυτού του ερωτήματος αποτελεί την τελευταία αλλά εξίσου ενδιαφέρουσα πτυχή της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στις ελληνικές περιοδικές εκδόσεις και στο γαλλικό περιβάλλον. Για το ελληνικό κράτος, η κυκλοφορία ελληνικού Τύπου στη Γαλλία αποτελεί ευκαιρία για προώθηση των ελληνικών ζητημάτων στην Ευρώπη. Πολλώ δε μάλλον, εφόσον η Γαλλία ήταν μία από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις της ευρωπαϊκής διπλωματίας της εποχής, με τις οποίες είχε συνδέσει την τύχη της η Ελλάδα, ήδη από την περίοδο της Επανάστασης. Από την άλλη, η γαλλική εξωτερική πολιτική έναντι του νεοσύστατου κράτους διεπόταν από την αρχή της διατήρησης των πολιτικών και εμπορικών προνομίων της Γαλλίας στην Ανατολή, με δύο πάντως περιπτώσεις φανεράς στήριξης των ελληνικών συμφερόντων κατά το 19ο αιώνα: στο συνέδριο του Βερολίνου το 1878, όπου ο γάλλος πρωθυπουργός Waddington πρότεινε την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου στην Ελλάδα¹⁰² και στην

100. Βλ. «Επίλογος», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1868, σ. 29-30 αλλά και αναγγελία με κολακευτικά σχόλια στο περιοδικό *Μύρια 'Οσα*, Β' έτος, Φεβρ. 1869, τχ. 14, σ. 58-59 και αναφορές στο περιοδικό *Εθνική Επιθεώρησις*, Γ' έτος, Ιουν. 1875, τχ. 30, σ. 120, Οκτ. 1875, τχ. 34, σ. 218 και αλλού.

101. Archives Nationales de France, Série F17, dossier 9100, Association pour l'Encouragement des Etudes grecques. Δική μας μετάφραση από τα γαλλικά.

102. Βλ. Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2001, σ. 163.

κρίση με την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία.

Η θετική στάση του ελληνικού κράτους προς τις ελληνικές περιοδικές εκδόσεις εκφράστηκε μέσα από τις συνεργασίες ελλήνων πρεσβευτών στο Παρίσι με ορισμένα από τα εν λόγω περιοδικά. Αναφέραμε ήδη ως συνεργάτη σε κάποιες από αυτές τις εκδόσεις τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή. Επίσης, ο Νικόλαος Δεληγιάννης γράφει ως πρέσβης στο Μανούσο, εκδότη της *Revue grecque*, απαντώντας στο αίτημα του Μανουσίου για συνεργασία: «Η *Revue grecque* σας είναι μια μικρή επιθεώρηση η οποία πρέπει να γίνει μεγαλύτερη γιατί έχει λόγο ύπαρξης. Πολλές ξένες παροικίες έχουν μέσα δημοσιότητας στο Παρίσι... Ιδού, Κύριε, ορισμένοι από τους λόγους για τους οποίους είμαι ευτυχής που μπορώ να γίνω συνεργάτης της *Revue grecque*».¹⁰³ Η συνεργασία αυτή τελικά δεν ευδοκίμησε ή δεν πρόλαβε να ευδοκιμήσει, τουλάχιστον με βάση τα στοιχεία από την έρευνά μας.

Αντίθετα, συστηματική ήταν η συνεργασία του Δεληγιάννη με το περιοδικό *L'Hellénisme*. Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών χρησιμοποιεί το περιοδικό για την προώθηση των ελληνικών συμφερόντων στην Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτό, το Υπουργείο ζητεί από τον πρέσβη τη δημοσίευση άρθρων πολιτικού χαρακτήρα¹⁰⁴ ενώ και η πρεσβεία από την πλευρά της ενημερώνει το Υπουργείο για τις πρωτοβουλίες της να δημοσιευθούν ανάλογα άρθρα στο περιοδικό.¹⁰⁵

Πάντως επίσημη χρηματοδότηση από την ελληνική κυβέρνηση τόσο του *L'Hellénisme* όσο και των άλλων ελληνικών περιοδικών εκδόσεων στο Παρίσι δεν αναφέρεται. Ο Βρετός ζητεί να ψηφισθεί ετήσια συνδρομή προς το *Εθνικόν Ημερολόγιον* με τον όρο «να δημοσιεύονται εν αυτώ κατ' έτος είκοσι και πέντε εικόνες Ελλήνων, ως τον κατάλογον θέλει εγκρίνει ο κατά καιρόν υπουργός της δημοσίας παιδείσεως».¹⁰⁶ Παρά το δέλεαρ, η απόπειρά του δε φαίνεται να απέδωσε.

Αποκλίσεις και συγκλίσεις των ελληνικών περιοδικών εκδόσεων στο Παρίσι

Οι αποκλίσεις μεταξύ των δύο περιόδων του ελληνικού Τύπου στο Παρίσι, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, εντοπίζονται κυρίως στο βασικό στόχο έκ-

103. Δημοσιεύεται στη *Revue grecque*, 25 février 1886, τχ. 2, σ. 42-43. Δική μας μετάφραση από τα γαλλικά.

104. Όπως ένα άρθρο του Λεβίδη, Α' Γραμματέα της πρεσβείας, επιτετραμμένου στην υπηρεσία του Τύπου, αναφορικά με τις ελληνορουμανικές σχέσεις, ΑΥΕ, 1905, 31, 1, ΙΗ', Πρεσβεία Παρισίων, 17 Σεπτεμβρίου 1905.

105. Όπως ένα υπόμνημα του οικουμενικού Πατριάρχη, ΑΥΕ, 1905, 31, 1, ΙΗ, Πρεσβεία Παρισίων, 7/20 Νοεμβρίου 1905.

106. *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1865, σ. 390.

δοσης του περιοδικού. Τα περιοδικά της πρώτης ομάδας διακηρύσσουν με σαφή τρόπο τις προθέσεις τους: «το τερπνόν μετά του ωφελίμου». Η επιλογή των περιεχομένων από τους εκδότες ανταποκρίνεται στις γενικότερες τάσεις που χαρακτηρίζουν άλλες ελληνικές περιοδικές εκδόσεις της εποχής.¹⁰⁷ Άλλωστε οι εκδόσεις αυτές απευθύνονται κυρίως σε έλληνες αναγνώστες. Τη διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνουν η χρήση της ελληνικής γλώσσας αλλά και το δίκτυο των ανταποκριτών και συνδρομητών των περιοδικών.

Η κυκλοφορία της *Revue grecque*, της έκδοσης που εγκαινιάζει τη δεύτερη φάση του ελληνικού περιοδικού Τύπου στο Παρίσι, συνδέεται με τη διαμόρφωση ευνοϊκών συνθηκών για την ελευθερία του Τύπου στη Γαλλία, κυρίως ως συνέπεια του σχετικού νόμου του 1881.¹⁰⁸ Κυρίαρχες τάσεις της περιόδου είναι η πληθώρα των εκδόσεων αλλά και ο ολοένα σημαντικότερος ρόλος του Τύπου στις γαλλικές πολιτικές ζυμώσεις.

Σε αυτό το πλαίσιο εγγράφονται και οι ελληνικές εκδόσεις που κυκλοφορούν στο Παρίσι μετά το 1880. Παρά τη σχετική ποικιλία των θεμάτων που περιλαμβάνονται στα συγκεκριμένα περιοδικά, η ύλη τους είναι πολύ περιορισμένη σε σύγκριση με τις εκδόσεις της προηγούμενης περιόδου. Προτεραιότητα για τους εκδότες αποτελεί η προώθηση των ελληνικών συμφερόντων εξ ου και η προβολή θεμάτων που σχετίζονται με την πολιτική. Ακόμη, η ψυχαγωγία των αναγνωστών έχει δευτερεύουσα σημασία, πράγμα που εξηγεί την απουσία εικόνων καθώς και τη σπάνια έως μηδαμινή εμφάνιση της λογοτεχνίας.

Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν ενδείξεις ενός νέου προσανατολισμού του ελληνικού περιοδικού Τύπου στο Παρίσι σε σχέση με τις εκδόσεις της πρώτης περιόδου. Άλλο στοιχείο που επιβεβαιώνει την εμφάνιση ενός διαφορετικού είδους εντύπου, τουλάχιστον για την περίπτωση της ελληνικής κοινότητας, είναι η συχνότητα έκδοσης. Η κυκλοφορία των περιοδικών δύο φορές το μήνα απηχεί τη διάθεση των εκδοτών για συχνή παρέμβαση στην τρέχουσα πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Τέλος, ακόμη και η πώληση των περιοδικών σε μεμονωμένα τεύχη τα καθιστά πιο προσιτά στους αναγνώστες και άρα ευνοεί τη διάδοση των απόψεων που προβάλλονται στα οικονομικά ασθενέστερα

107. Σύμφωνα με μία κατηγοριοποίηση που έχει προταθεί από την Καρπόζηλου, τα ελληνικά περιοδικά που εμφανίζονται από το 1847 στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό, δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην τέρψη του αναγνωστικού κοινού, διατηρώντας παράλληλα τον εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα τους. Βλ. Μ. Καρπόζηλου, *ό.π.*

108. Πρόκειται για το νόμο της 29 Ιουλίου 1881. Προϊόν διαβουλεύσεων που διήρκεσαν δύο χρόνια, ο νόμος αυτός αντιπροσωπεύει με τα 70 άρθρα του μια σημαντική νομοθετική προσπάθεια των δημοκρατικών για την εξασφάλιση της ελευθεροτυπίας και τον περιορισμό των αδικημάτων που σχετίζονται με τον Τύπο. Η προσπάθεια αυτή ενισχύθηκε στη συνέχεια από την απροθυμία των δικαστικών αρχών να διώκουν τις εφημερίδες ή τους δημοσιογράφους. Βλ. P. Albert, *ό.π.*, σ. 168-169.

στρώματα.¹⁰⁹ Εξάλλου, είναι σαφές ότι οι εκδότες αποβλέπουν σε μια επαρκή ανταπόκριση των αναγνωστών καθώς η χρηματοδότηση των περιοδικών αυτών στηρίζεται αποκλειστικά στους συνδρομητές, χωρίς να αναφέρονται επιχορηγήσεις από Έλληνες της διασποράς.

Επιπροσθέτως, φαίνεται ότι τα περιεχόμενα των περιοδικών μετά το 1880 παραμένουν επηρεασμένα, έστω και σε μικρό βαθμό, από τα περιοδικά ποικίλης ύλης, παράλληλα όμως υιοθετούν την πολιτική στοχοθεσία των εφημερίδων της εποχής η οποία αντανακλάται στην ύλη αλλά και σε μορφολογικά χαρακτηριστικά (περιοδικότητα, τιμή, έλλειψη εικονογράφησης).

*
* *

Παρά τις διαφορές τους, οι ελληνικές περιοδικές εκδόσεις που κυκλοφορούν στο Παρίσι αποβλέπουν να εκπληρώσουν μία διττή αποστολή: να συντελέσουν στην παιδεία των αναγνωστών τους και να προασπίσουν τα συμφέροντα της Ελλάδας στη Δύση. Είναι καρπός της ιδιωτικής πρωτοβουλίας Ελλήνων με πνευματικές ανησυχίες, είτε πρόκειται για ανθρώπους του Τύπου, όπως οι περιπτώσεις του δημοσιογράφου Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού ή του Ισιδώριδη Σκυλίσση, είτε για γιατρούς όπως ο Μεϋμάρ και ο Μπαρμπάτης, αλλά και για Έλληνες άλλων επαγγελματικών δραστηριοτήτων.

Το Παρίσι, ως κέντρο πνευματικής δραστηριότητας με μεγάλη ακτινοβολία, αποτελεί για τους αναγνώστες της εποχής μια πρώτη ένδειξη υψηλής ποιότητας των εκδόσεων. Αναλόγως και η επιλογή της γλώσσας (ελληνικά ή γαλλικά) φανεώνει ότι τα περιοδικά αυτά αποβλέπουν σε μεγάλη εμβέλεια καθώς απευθύνονται σε ένα ευρύ κοινό, που μπορεί να περιλαμβάνει τους Έλληνες του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και των παροικιών, τους ελληνιστές και φιλέλληνες αναγνώστες αλλά και όλους τους γαλλόφωνους.

Ας σημειωθεί ακόμη ότι οι εκδόσεις αυτές, αν και δεν εκφράζουν συνολικά την ελληνική κοινότητα στο Παρίσι ούτε αποτελούν όργανα προπαγάνδας της, άπτονται της καθημερινότητας των Ελλήνων στη γαλλική πρωτεύουσα με τη δημοσίευση ειδήσεων, αναγγελιών συλλόγων, ανακοινώσεων κ.ά.

Οι ελληνικές εκδόσεις στο Παρίσι, που εμφανίστηκαν στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, σηματοδοτούν μία συνάντηση της ελληνικής με τη γαλλική παράδοση στον περιοδικό Τύπο, σε γαλλικό έδαφος, με επιδράσεις από την ελληνική αλλά και από τη γαλλική πλευρά. Μια ενδιαφέρουσα συνάντηση δύο κόσμων σε περιόδους όπου συνυπάρχει ο Διαφωτισμός με τον Ρομαντισμό, ο εγκυκλοπαιδικός χαρακτήρας με το ενδιαφέρον για καθετί εθνικό.

109. Βλ. τα σχόλια της Καρπόζηλου για την καθιέρωση του συστήματος πώλησης μεμονωμένων τευχών στην Ελλάδα την ίδια περίοδο, *ό.π.*, σ. 238.

R É S U M É

Despina P. Papadopoulou, *La presse périodique grecque à Paris, 1860-1912*

Cet article se propose de présenter un aspect de l'histoire culturelle de la première communauté grecque de Paris construite à partir de la seconde moitié du XIXe siècle. Afin de donner un aperçu global de la presse périodique grecque publiée à Paris entre 1860 et 1912, l'article avance l'hypothèse de deux phases relativement distinctes, comme l'ordre chronologique de parution va de pair avec l'unité thématique.

La première période comprend les revues *Εθνικόν Ημερολόγιον* (1861-1871), *Μύρια Όσα* (1868-1869), *Εθνική (Γραφική) Επιθεώρησης* (1869-1870, 1871-1872, 1875-1877), et la seconde, les publications *Revue grecque* (1886?), *L'Hellade* (1894?) et *L'Hellénisme* (1904-1912). Les revues du premier groupe déclarent haut et fort leur intention principale, «joindre l'utile à l'agréable», tandis que les publications qui paraissent après 1880 sont plus orientées vers la politique. Deux revues médicales grecques repérées pendant la période étudiée, *Γαληνός* (1859-?) et *Hippocrate* (1898-1903), échappent à cette catégorisation bipartite, appartenant à une catégorie de presse spécialisée.

À titre général, le souci de la diffusion des acquis scientifiques de l'Occident constitue une priorité pour ces revues. Aussi, une place importante est-elle accordée à la littérature et aux arts pour confirmer l'orientation encyclopédique, sous l'impulsion des Lumières, de cette presse périodique grecque. De l'autre côté, les choix de certains des éditeurs d'intégrer des articles sur les us et coutumes grecs ou de collaborer avec des historiens tels C. Taparrigopoulos révèlent l'impact du romantisme politique allemand sur la conception de la nation, un impact remarqué aussi dans les oeuvres de divers écrivains grecs de l'époque.

Outre le contexte grec, de multiples rapports sont établis entre ces revues et l'environnement français. L'apparition même des revues grecques à Paris est favorisée par le développement spectaculaire de la presse française durant le XIXe siècle. Par ailleurs, la tradition française du philhellénisme a dû peser sur la décision des éditeurs grecs de faire publier leurs revues à Paris. Parmi leurs collaborateurs figurent des hellénistes français apportant le prestige nécessaire aux publications grecques qui visent à conquérir un grand public et à promouvoir les

intérêts de la Grèce en Europe. Les mêmes préoccupations politiques sont partagées par les représentants diplomatiques grecs à Paris qui sont impliqués comme collaborateurs dans certaines de ces publications.

Considérée dans son ensemble, la presse périodique grecque publiée à Paris pendant la seconde moitié du XIXe et le début du XXe siècle reflète des influences croisées, grecques et françaises, au niveau du contenu ainsi qu'à celui de la forme, et constitue un exemple historique intéressant du contact et de l'interaction entre les deux cultures.